

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 71 (16682)

2003 чылдың
ИЮНЬ 26,
четверг

Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

БОТТУГ ШИНЧИЖЕ КИРГЕН

Москваже ажилчын сургакчылаашкынындан эеп келгеш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак Межпромбанкының эргелекчизиниң оралакчызы Алексей Мельников-биле база Ленгидроречтранс төлевилел институтунун төлээзи Адам Рябковец-биле Кызыл-Саяногорск суг оруунун тудуунун айтырыгларын чугаалашкан.

Республикага суг оруунун эргежок чугулазы шагда-ла билдинип келген: амдыгаа дээр Тыва кады-кожа регионнар-биле авторук дузазы-биле харылзажып турар. Элегес-Аксында кокстуг хөмүр-даш чыдымын казып тываның дугайында дугуржулганы Межпромбанк-биле кылып, аңаа ат салган соонда, суг оруунун тудуунун төлевилели боттук шинчиже кирген. Адам Рябковецтин дыңнатканын езугаар алырга, амгы үеде Енисейнин 180 дугаар километринде участокту чурукка тырттырган, сугнуң тереңин хемчээр 42 постуну ажыткан, ынчангаш бо чылдың төнчүзүнде тудуунун төлевилээшкини доостур хире.

Ленгидроречтранстың специалистериниң санап үндүргени-биле алырга, хөмүр-дашты паром-биле Саян-Шушенск суг шыгжамырынга чедиргеш, а оң соонда буксирлер-биле Джой хемге чедир сөөртүр, а оон ыңай автомашиналар-биле Аскиз демир-орук станциязынга чедирер. Кыжын чүгле автомобильдерни ажыглаар. Шак ынчалдыр чыл дургузунда 3-5 млн. тонна чүктү үндүр сөөртүр. Специалистерниң санап турары-биле алырга, ындыг чүүл республикага эвээш эвес орулганы бээр, чүл дизе делегей рыногунда кокстуг хөмүр-даштын өртээ аажок улуг.

Алимаа МОНГУШ.

Ажил-агыйжы ужуражылга

ДЕМНЕЖИЛГЕЖЕ ЧАЛААЛГА

Бурунгу хүн, июнь 24-те, Кызыл хоорайның чагырга даргазы Д.К. Донгак республиканың парлалга болгаш электроннуг массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле ажил-агыйжы ужуражылганы эрттирген. Ооң ажилына ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчусу Д.Д. Ооржак киришкен.

Ужуражылганың кол темазы – Кызылдың үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга белеткел ажилдары, ол хемчеглерниң күүселдезинге массалыг информация чепсектериниң ролу болгаш киржилгези.

Дмитрий Калчановичиниң чугаалап турары-биле алырга, бо хүннерде 5-5 ажилчын болгаш контроль бөлүктөр тускай план езугаар ажилдап эгелей берген. Оларның аразына боттандыраар ажилдарның хуваалдазын чоруткан, харыылаар участоктарын тодараткан, ук айтырылга хамаарышкан чугааны хоорайның девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организациаларның удуртукчулары-биле чорудуп эгелей берген. Бо чылын хоорайның кудумчуларынга, бажыңнарга, подъездилерге, чыгыг дамчыдар трассага септелге ажилдарын чорудар, ала-чайгаар тыптып

турар «черлик» рыноктарны өскээр көжүрери-биле найысылалдың аңгы-аңгы булуңтарына үш садыг рыноктарын тудар дээрзин мэр чугаалаан. «Ынчалзажок бүгү-ле чүүлдерни мэрия чааскаан күүседип шыдавас, маңаа хоорайжыларның киржилгези, деткимчези, билишкениниң чоруу негеттинер. Чонну чурттап турары бажыңнарының, подъездилериниң септелгезинче, чаагайжыдылга ажилдарынче эвилелдээри чугула. Маңаа силерниң деткимченерге идегеп турар мен» – деп, Д.К. Донгак чугаалаан.

Ужуражылганың үезинде журналистер ТР-ниң Чазанга, Кызыл хоорайның чагыргазына ажыктыг санал-оналдарын, сүмелерин берген, салган айтырыгларына допчу харыыларны Д.К. Донгактан, Д.Д. Ооржактан алган.

Бистиң корр.

Г.И. Принцевага «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тываның күрүне университетиниң литература кафедрасының эргелекчизи Галина Ивановна Принцевага «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Кызыл хоорай, 2003 чылдың июнь 24, № 324

Ш. ООРЖАК.

Эң хөй чагыдылганы организастааны дээш

КӨРГҮЗҮГЛЕРИ ХООМАЙ ЭВЕС

Бо чылдың эгезинде республиканың кожууннарында, хоорайларында почта эргелелдериниң болгаш салбырларының ортузунга «Шын» солунунун бирги чартык чылда чагыдылгазы дээш мөөрейни чарлаан турган. Аңаа Эрзинниң почтачылары үшкү шаңналдыг черни ээлеп, 600 рубль-биле шаңнатканнар. А Эрзин сумузунун почтачызы чон ортузунга эң хөй чагыдылганы организастааны дээш 500 рубль түңнүг тускай шаңналга төлөптүг болган.

Чоокта чаа ук шаңналдарны тыпсыры-биле сургакчылап чорааш, Эрзинниң кол почтачызы И.С. Дажинмай-биле база почта салбырының кол бухгалтери Е.К. Намзырай-биле чүгле чагыдылгага хамаарыштыр эвес, а бүдүрүлге-биле холбашкан айтырыгларын чугаалаштывыс.

Бо бүдүрүлге чериниң республика солунунун чарлааны мөөрейге шаңналдыг черни ээлээни таварылга эвес. Харылзаа шугумунда 35 чыл ажылдап чоруур Екатерина Каюнова Намзырайның чугаалап турары-биле алырга, удуртулгага И.С. Дажинмайның келгени-биле база почта электрохарылзаадан аңгылашып, чон ортузунга бодунун ажылының арга-оруктарын чаартып, ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлерин чоорту калбартып келгени-биле моон мурнунда карылгалыг ажылдап турган бүдүрүлге сөөлгү ийи чылда орулгалыг ажылдап эгелээн. Ооң бир көскү херечизи – почтаның материал-техниктиг баазының быжыгып олурары. Төп удуртулгандан дилеп тургаш, Эрзинниң почтазы бичежек АЗС-ти саттырып алган, холушкак барааннар сайгарар садыглыг. Олардан болгаш өске-даа үндезиннерден кирген орулгалардан сумулар аразына аргыжар, почта чедирер автомашинаны, принтер, ксерокс, компьютер дээн чижектиг нарын техниканы эвээш-бичелеп садып алган.

— Кожуунда ийи муң бичиле ажыг өреге бар. Июнь 20-ниң байдалы-биле алырга, ийиги чартык чылда «Шынны» 676 кижича чагыдып алган. Бирги чартык чылда ук көргүзүг 584 турган. Эрзин, Нарын, Бай-Даг, Мөрөн болгаш Булуң-Бажы сумуларда чагыдып алыкчыларның саны доктаамал өзүп олурар. Эрзинчилер солун, сеткүүл дээнде аажок улус, ынчангаш чон ортузунга таптыг тайылбыр ажылын чорудар чүве болза, «Шынның» тиражын оон-даа естүрүп болурунун бүгү-ле аргалары бар – деп, Ирина Семеновна чагыдылга талазы-биле байдалды допчулай чугаалай-дыр. Республика солуннарындан «Шынның», төптүүндөн – «АиФ»-тиң туруштары тус черде элээн быжыг дээрзин мында

ажылдап турар уруглардан билип алдым.

Кожуунун албан-организация черлеринде чагыдылга кампаниязынга хамаарылга кандыг янзылыын Е.К. Намзырайдан айтырдым. Канчаарга-даа шупту төлевирлер ооң холун дамчыштыр эртип турар чүве болганда, кайда, чүде, чеже чагыдылга барын ооң билири-даа ылаптыг.

— Акша-тегериниң шаа-биле боттарына херек солун, сеткүүлдерни өй-шаанда чагыдып ап турар албан-организациаларның саны хөй. Ынчалза-даа бо чугула хемчегге шала чийик сеткилдиглерни база чок деп болбас. Эддепсинеринер-даа чадавас, ынчалза-даа ындыг албан черлериниң одуруунга

Улуг бухгалтер Е.К. Намзырай.

Почта харылзаазының инструктору Алдын-Кыс Канзай, операция кассазының оператору Росина Балаа, улуг почтачы Ай-Суу Куулар.

чүнүң-даа мурнунда Эрзин кожуунун чагырга черин хамаарыштырып болур. Ооң бо чылгы чагыдылганы барык чок деп болур. Чамдык суму чагыргаларында байдал моон дээрдевес – деп, хоочун ажилдакчы чугаалай-дыр.

Эки үелерде, кажан «Шын» солунун тиражы 27 муң ажып, 30 муңга чоокшулаар чыгап турда, бистиң солунунун чагыдылганының талазы-биле эрзинчилер хоомай эвес түннелдерлиг болуп келгеннер. Чурттакчы чон, өреге саны-биле Эрзинни хөй чоннуг Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Сүт-Хөл дээн чижектиг кожууннар-биле деңнээри бол-

дунмас-даа болза, бо хүннерде база хууда чагыдылгалыг кижилерниң саны мында кызырылбаан. Ооң көскү чижээ – парлалга үндүрүлгелеринге мында сонуургалдың улуу, тиражарның, талыйтыр эвес-даа болза, хүнден хүнче чоорту өзүп олурары. Бир чеже чоннун информастыг хандырылганына улуг салдарны И.С. Дажинмай, Е.К. Намзырай дээн чижектиг тура-сорукур почтачылар чедирип турбааже.

А. АЛАШ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чылыг, чырык: ӨРӨЛӨР-БИЛЕ ҮЗЕ САНАШПАС БОЛЗА...

млн. рубль четкен. Кызылдың ЧЭТ-тин ажылын соксадыры план езугаар ЧЭТ-тин септелгеги-биле холбашпайн турар. ЧЭТ-тин план езугаар септелгеги июльдун ийи дугаар чартында болур, ол 10-12 хонук үргүлчүлээр. Ону баш удур чурттакчыларга дыңнадыр. Чылыг энергиязы дээш өрелиг хереклекчилерге чылыг бээрин соксадыр болгаш ону моон сонгаар улам шыңгырадыр.

Республиканын чырык, чылыг энергиясында кризиске удур ажыл чорудар штабтың июнь 18-те болган куралының протоколунуң шийтпир-биле июнь 23-тен эгелээш республика девискээринге электри энергиязын бээрин кызыгаарлап эгелээн. "Тывакоммунэнерго" күрүнеңин каттышкан бүдүрүлгези үстүнде документиге дүүштүр өрелиг черлерге электри энергиязын кызыгаарлап бээринин дугайында графикти "Тываэнерго" ААН-ге кириер ужурул турган, баш удур сагындырган турдала, олар ону ам-даа кирибейн турар.

Оон-биле чергелештир "Тываэнерго" ААН электри энергиязын кызыгаарлап бээр албадаашкынга таварышкан. Ынчап кээрге техниктиг чылдагаан-биле "Тываэнергодан" электри энергиязын ажылгап турган ак сеткилдиг төлекчилер-даа, өрелиг кижилер-даа электри энергиязының ажылгалының кызыгаарлаашкынга таваржыр апаар.

Бо байдалдан ниити күш-биле үнер ужурул бис, бир эвес септелгени шынарлыг чорутпас болза, кыжын берге байдалга таваржып болур. Хереклекчилер чырык, чылыг энергиязы дээш өрелерин энергетиктер-биле үзе санажыры — сонгаарладып болбас айтырыларны бирээзи.

Сергей ХЕРТЕК.

Акша-тегериктин нарын байдалы тургустунуп келгени-биле "Тываэнерго" ажык акционер ниитилел Кызылдың чылыг-энергия төвү (ЧЭТ) ажылын доктаадырынга чедип келген. Бо хүнде ЧЭТ-те хөмүр-даштын эвээш курлавыры арткан. Чүгүле 300 тонна, а ол бүдүрүлгени долу күш-биле ажылдадырын хандырып шыдавас. ЧЭТ-тин ажылы туруп, хоорайны чылыг суг-биле хандырамын соксадырының кырында келгени ол. "Тываэнерго" ААН-ниң "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайында өреси 48 млн. рубль четкен. Кайы-даа үеде хөмүр-дашты бербейн баар юридиктиг эрге оларда бар апарган.

Ынчалза-даа "Тываэнерго" ААН-ниң ажылдакчылары тургустунуп келген нарын байдалды чайладыр, хоорайжыларны чылыг суг-биле хандырап дээш тодаргай хемчеглерни ап турар. "Тываэнерго" ААН-де чүгүле электри энергиязы дээш хереклекчилеринин өреси 273

ЫРАКШЫЛДЫГ КӨРҮП АЖЫЛДАҢАР

Чоокта чаа Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ээлчеглиг сессиязынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчыларын томуйлаарынга депутаттарның чөпшээрелин бээринин дугайында айтырыгны чугаалашкан турган.

Депутаттар Чазак Даргазының республиканың сан-хөө сайыдының албан-дужаалынга саналдааны Р.С.Баянның кандидатуразын бадылавааннар. Ам база Чазак биле Улуг Хурал аразында хыйыртаашкыннар, удурланыр чоруктар эгелээни ол бе? Бот-боттарынга бүзүревес, билешпес чоруктарның уржуундан, хамыктың мурнунда, Тыванын хей националдыг чону когарап турар.

Хүндүлүг дээрлиг депутаттар! Хүн бүрүнүн үүрмек чүлдери, хууда кижилерге хамаарылганар дээш думчуунар боралавайн, келир үени бодап, төрөөн чернер, чонунар дээш шала ырадыр бодап, ыракшылдыг көрүп ажыл-

даарынарны негедим. Мен сонгукчу кижилер болганымда, Силерден ыңчаар негээр эргем бар. Сонгудуп тургаш, кандыг-кандыг "алдын" дагларны азап, чүнү-чүнү кылып бис деп азаар ийик силер, ол азаашкыны-нарның күүсөлдези ам кайыл?

Силер ол хүн чаңгыс демниг ажылдавааныңар дээр-ле, чүгүле Тываның Чазаанче эвес, харын-даа бүгү чоннуң арнынче дүкпүрүпкениңер ол-дур. Ол хүннүн ажыл төлевирин силер бүгүдөгө төлевес болза эки-дир, чүге дээрге ажылыңар түннел чок болган. Силерни ол чымчак сандайыңарга Ш.Д. Ооржак эвес, а чон олуртуп каан болдур ийин, дээргилер, ону кажан-даа утуп болбас, чон мурнунга харысалганар чүктээр апаар силер.

Мен бодаарымга, ол түннел чок ажылга бир-ле дугаар буруулук кижилер — Хоойлужудулга палатазының Даргазы-дыр. Бичии коллективтин удуртукчузу

олургаш, кижилер бүрүзү-биле тустуунда ажылдаваан, оларнын ниити хөңнүңге кирбээни, ниити башкарылганы четпес удуртканы ол-дур. Чогуур үезинде ол кижини деткиринге Шериг-оол Дижижикович дыка-ла ажылдаанын чон билер болдур ийин.

Демократия демократия-ла ыйнаан, ыңчалза-даа тыва чоннуң салгалдан салгалче шилчип, дамчып келген чаагай чаңчылдарын бодап чорза артык эвес боор.

Ынчангаш, дээрлиг депутаттар, удур-дидир тыртпарлажыр чорукту чок кылып, чаңгыс демниг угланышкын-биле ажылдаар боор силер деп идегеп олур мен. Ажылды кылып болза, шынарлыг, чон "шындыр" деп турар кылдыр ажылдаар-ла, а чок болза, сандайын хостаар, ол-ла. Акша-шалынын арбыны-биле ап турар улус силер ыйнаан, ооң түңүңге дүүштүр ажылдап көрүңер.

Биче-оол СОЯН.

Тес-Хем кожуун. Куран суур.

Янзы-бүрү медээлер

Июнь 29-ка чедир уламчылаар

Тыванын бир дугаар Президентизи-ниң кубогу дээш июнь 25-те улуг улус аразында хол бөмбүүнге 9 дугаар маргылдааның баштайгы оюннары эгелээн. Маргылдаага ниитизи-биле 37 команданың спортчулары киржир. Кызыл хоорайдан эр, херээжен 7-7 команда тургустунган.

Эрзин, Өвүр, Тожу кожууннар чаңгыс-даа команда чорутпаан. Хол бөмбүүнге маргылдаа Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга июнь 29-ка чедир уламчылаар.

"Хөглүг чай"

Июнь 25-30 хүннеринде Тываның Композиторлар эвилелинин тургустунганындан бээр 25 чыл оюнга турскааткан "Хөглүг чай" деп, фестиваль болуп эртер. Фестивальга Москва, Красноярск хоорайлардан, Хакасиядан сураглыг композиторлар, симфо-

никтиг оркестрлер кээп киржир.

Япониядан 16 төлээ

Июнь 25-те "Хөөмей—Төп Азия улустарының культуразының эртинези" деп делегейиниң 4-кү ээлчеглиг шуулганы бодунуң ажылын эгелээн. Шуулганга Япония, Америка, Норвегия, Англия, Финляндия, Германиядан 27 аалчыларны чалаан. Хөөмей байырлалыга киржири-биле 30 кижилер келген. Даштыкы төлээлерден эң хей аалчылар Япониядан (16 кижилер) мөөрейге киржир.

Хораннанып турарлар көвүдөп турар

1998-2002 чылдарда республикага арагалаашкындан хорананган кижилериниң саны өскөн. 2003 чылдың эрткен 5 айларында 157 кижилер чок болган, ол эрткен 2002 чылдың баштайгы 5 айларынга деннээрге, 21 хуу өскөн. Чок болган кижилериниң 48 хуузу херээжен чон болуп турары дүвүрөңгич. Ол база-ла эрткен чылдан 2 хуу өскөн. Ажылдап шыдаар 30-50 хар аразында назылыгылар хей болуп

турар.

Сөөлгү 3 чылдарны алгаш көөрге, арагадан хорананган кижилериниң 66 хуузу тыва националдыг. ТР-ниң наркология диспансеринин кол эмчизи, 1973 чылда эмчи институтун дооскан бир дугаар тыва нарколог эмчи Т.В.Ширижик:

Оон "кол" чылдагааны арагада этанол бүдүмелди моолтыва язы-сөөктүг кижилерниң мага-бодунуң шингээдип болбаазырадып шыдавас шынарлыгында — деп чугаалап турар.

Бо хуусааның дургусунда республикага наркотиктиг болгаш өске-даа хоралыг бүдүмелдерден 12 кижилер хораннанып өлгөн. Республикада демдеглеттингенин езугаар алырга, наркотиктиг бүдүмелди сыкырттынып турарлар 141 кижилер. Данзыда демдеглеттинген гашиш дээр чижектиг наркотиктиг бүдүмелдер тыртып турар 897 кижилер аразында элээди болгаш бичии уруглур база бар.

Республиканың наркология эмнелгезинге эрткен 5 айларда 1120 кижилер чыдып эмнеткен. Хоралыг бүдүмелдерден кадыкшылы баксыраан 6397 аарыг кижилериниң хайгааралында турар.

Чойганмаа САТ.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ Великобританияның Елизавета II хаанының, оон өөнүн ээзи герцог Филип Эдинбургскийнин чалаанын езугаар, РФ-тин Президентизи В.Путин албан чорук кылып, Лондонда вторник хүнүнде ужуп чедер берген. Россия император Николай II 1844 чылда чораанының соонда, ындыг хүндүлүг албан чорук болбаан. В.Путинни бедик езулал-биле уткаан, ужуражышкындан, чугаалажышкындан эгелээн.

■ Россияның ИХЯ-ның шугумунга ажылдап тура, хээли ап, чепсек бүдүрүп, кем-херек үлгедип турган бөлүк ажылдакчыларны түдүп хоругдаан. Оларның бажыңнарын үжөпчиндип көөрге, хей санныг боочепсек, 3 млн. ажыг доллар акша тывылган. Истелге чоруп турар. Ростов областың иштики херектер эргелелинин начальниги багай ажылдаан дээш доңгудалган. Бо дугайын РФ-тин ИХЯ-ның сайыды Борис Грызлов дыңнаткан.

■ Россияга багай шынарлыг арага ишке, эрткен чылын 36 муң кижилер өлгөн.

■ Санкт-Петербург хоорайның губернатор сонгудулазы бо чылдың октябрь 29-та болурун хоорайның Хоойлужудулга

палатазы дыңнаткан.

■ Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери хоочуннар Улуг Тиилеленин парадының 58 чыл оюн сактып демдеглээн. Маршал Жуковтун тураскаалынга чечектерни салган.

■ Россияның Президентизи В.Путин эрткен вторник хүнүнде транспорт ээлеринин хамааты хүлээлгелеринин дугайында база өске-даа чугула Хоойлуларга ат салган.

■ Чебоксары хоорайда улутпур болгаш көдээ ажыл-агый машиналарының делгелгези ажытылган.

■ Россияның 5 муң ажыг школачылары өөредилге чылын алдын болгаш мөңгүн медальдарлыг дооскан, бо дээрге бүгү школачыларның 6 хуузу бооп турар.

■ Германияның девискээринге эрткен вторникте денди күштүг хат-шуурган болган. Оон шакта дүргени 150 км чедип турган. Шуурган хей санныг электри, харылзаа чагылары урегдээн, улуг ыяштарны дазылдан тура ужур каккан. 10 кижилер качыгдан, чондан 1100 ажыг кыйгыртгышкыннар чогуур албан черлеринге кирген.

**(АГЕНТИЛЕДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).**

"XXI ЧҮС ЧЫЛДЫН УДУРТУКЧУЗУ"

ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы, Аныяктар херектеринин талазы-биле күрүне комитеди "2001-2005 чылдарда Россияның аныяктары" деп федералдыг тускай сорулгалыг программага үндэзилеп, шак-ла ындыг республика программаның чорудуу-биле аныяктар болгаш уруглар хей-ниитичи каттыжышкыннарын удуртукчуларының аразында "XXI чүс чылдың удуртукчузу" деп республика мөөрейин эрттирер.

Бот-тускайлаң, бурунгаар сорулгалыг, чаңгыс эп-демини хей-ниити каттыжышкыннарның ажылын деткип, удуртукчу салым-чаяанның элээдилерни, аныяктарны илередип, арга-дуржулгазын байыдар, өскелерге үлегер болдурар сорулгалыг бо мөөрейге киржир күзөлдиглер хей-ниити каттыжышкынының ажыл-чорудуунуң кыска программасын, "Таныштырылга карточказы" деп видеоматериал база бир чогаадкыч ажылын дужаар. Билдиришкыннерни ТР-ниң Аныяктар херектеринин талазы-биле күрүне комитеди 2003 чылдың сентябрь 30-ге чедир хүлээп алыр.

ТЕРЕК ЧӨӨГҮНДЕН

Бо чылдың июнь айның эге хонуктары изиг болгаш кургак болган. Ынчанмыже өртке удур демисел чорудар албанның ажылдакчылары шудургу ажылдаанының түннелинде, хоорай девискээринге улуг өрттер болбаан.

Ынчалза-даа теректеринин мочургаланып келгени-биле терек чөөгү онза айыылды тургузуп турар. Июнь 12-де № 4 дачалар ниитилелинге өрт болган. Билдинмес кижилер терек чөөгү өрттөкенинин түннелинде, Тупиковая кудумчунуң 12 дугаар бажыңының херими өрттөнгөн. Чамдык тенең кижилер хөк бодап, бажыңнар дооразында терек чөөгүн өрттедип, кижилериниң чурттап оран оран-савазынга улуг айыылды тургузуп турар. Ылаңгыя бичии уругларны от-биле ойнаарында адилелер, улуг кижилер хорууру чугула.

Надежда ПЕРМЯКОВА.

Тес-Хем кожуунуң Чыргалаңды сумузунуң чону, мен аңаа агрономнап турар үемде, бо дашты анаа-ла «теве ышкаш сүүр даш» дижир. Аалының кайдазын айтырарга: «Хөл-Өөжүнде теже ышкаш сүүр даш чанында бис» деп каар. Амгы салгалдың ол дашты дагаанын безин дыңнаваан мен. А херек кырында бо даш – Ыдыктыг даш. Кожуун чагыргазының, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының бо дашты кожуунуң сүлдеси болдурган чон деткип турар.

Чыргалаңдым дагы безин
Чыткан теже олчаан ийин.
Ындыг дашты лама-хамнар
Ыдыктап каан болбайн

канчаар.

Бойдустуң мындыг чаяалгазын өгбелеривис диригидип, аңаа чүдүп-тейлеп, чалбарып чораан. Чоок-кавыда өске хаядаш-даа чок, анаа-ла ак черге моон тыштып келгени элдеп. Хем кыдыгына чыдып алгаш, арта-ла, дуран четпес улуг ховуну кежилдир Моолче кайгап алган аан. Теже черле чүве кайгаанда шимчеш кынныр эвес, бо база ындыг. 89 харлыг акым Аракчаа Баир Амырдаевич-биле (эртеден, ам оралакчы сайыт Зоя Самданнның ачазы) бо хуулгазын дашты чугаалажып оргаш, «Чингис-Хаан чевээ» деп сөс эдиптеримге, ол мээң бодалымны хенертен үзе шаапты: «Ый-ыт-тава! Артык аас этпе!» — деп. Кырган-ачам сугга чурттап, ачам-биле кады хүрээге он шаа чыл бараан болган хоочунуң сагыжынга та чүү кирген чүве?

Сарыг шажын өргээ-төвү —
Самагалдай хүрээзи маа,
Ээн черге кайын турар,
Ээзи бо-дур, өршээ-өршээ!

Бистиң бурунгуларымыс, шынап-ла, ыдыктыг черлерин үргүлчү дагып, тейлеп, диригидип, аш-чемин өргүп, чалбарып, бакты чайладырын, экини эгидерин оон дилеп чорааннар. Ынчангаш мынчаар бурганчаан черге хүрээниң туттунганында чигзиниг чок. Эртемден В.И. Дуловтуң «Социально-экономическая история Тувы» деп номунда Самагалдай хүрээзиң турар черин Теже-Даш (Теже-Хая эвес) кылдыр бижээн. Ынчангаш Моторк Тирчинниң меңээ номчуткан парлаттынмаан тоожузунда кирген бо сөстү шуптузун Теже-Даш кылдыр эткен мен.

Самагалдайның мурнуу талазында, 4-5 километр черде, Хөл-Өөжүнүң Ак-Көжиг-Аксы – Теже-Даштың турар чери ол, а хем кежилдир деспек – хүрээниң турган чери ол. Хүрээ аңаа Самагалдайдан көжүп келген, ол Самагалдай – Хараал-Тей (Эрзин оруу) биле Тес аразында ийи сай (Дыгтыг-Хем, Ужарлыг-Хем) аразы ол. Анаа 1773 чылда тургустунган хүрээ Теже-Дашка келирге-даа, ады өскерилбээн, хамык документилерде бижитингени-даа, делегейге нептерээни-даа «Самагалдай хүрээзи»-ле болгай. Ол Самагалдай хүрээзи амгы Артыг-Хавак баарына баарга-даа, ады өскерилбээн. Ол туржук анаа хоорай Шагаан-Арыг безин көжүп келген черинге ады өскерилбээн болгай.

Амгы Самагалдай суур база Тес бетинде езулуг Самагалдай аттыг черге 1763 чылда-ла үндезилеттинген, бирги Амбын-Ноян Манаджабтың Өргээзи аңаа турган, Тываның төвү — баш-

тайгы найысылалы Самагалдай турган. Ынчангаш Самагалдай суурнуң тургустунганындан бээр 240 чыл болуп турар. Эртемденивис Монгуш Маңнай-оолдуң «Самагалдай – Тываның баштайгы найысылалы» деп номда «**Тываның баштайгы төвү — Самагалдайның тургустунганының эгези аңаа бирги хүрээни туткан 1773 чылдан эвес, а амбын-нояннарның эрге-чагыргазын тургускан чылы – 1763 чылдан эгелээр ужурлуг**» деп биске билиндиргени черле чөп.

«Самагалдай» деп сөстүң очулгазын Тываның удуртукчу даргаларының бирээзи чораан

верховья Тарлашкына. Другая группа красноармейцев в 50 человек должна была уничтожить разведку белых на Самагалтай-Хурээ. Но получилось так, что этому плану осуществиться не удалось». Ынчан Самагалдай хүрээзинге болган тулчуушкунга өлүрткен Самбуу, Карый-оол партизаннарга, командир Кузьминге тураскаалды Самагалдай клувунуң эжинге хоочуннарның баштайгы район следунуң киржикчилери 1967 чылда тургускан.

Тес-Хем кожуун чагыргазы 1938 чылдың октябрь 17-де мындыг шийтпир үндүрген:

«Самагалдай хоорайның (50

көөрүвүс ол. Баалык кырынга үнүп келиривиске, адаавыста майгын аал, машиналар, өңбаазын хептиг кижилер бисти кайгатты. Чугаа-соот, ыры-шоор, каткы-хөг чаңгыланым-ла тур. Аныктарның Самагалдайның, Самагалдай хүрээзиниң болгаш кожуунуң тургустунганына тураскааткан спортчу маргылдаа ийи хүн уламчылап турар болду. Бо байырлалдарга алдар болдурган ыры мөөрейи база болган.

— Аныктарның спортчу байырлалын кожуун чагыргазының даргазы Валерий Кылаңоол ажытты. Чогум бодум бо байырлалдың кол удуртукчузунга томулаткан мен – деп, чагырга

Самагалдайның 240 чыл оюнга

СҮЛДЕ БОЛГАН СҮҮР ДАШ

Иргит Бадраның 1932 чылда У-Шынаага дииннеп чорааш, одаг кыдыгына арат Көжеден «Оттуг-Орук» деп дыңнаанында өскерилге чок. «Тува-Монгол толь» словарьда «орук—зам», «от—гал», «оттуг—галтай» деп тайылбыр бар. Тыва кыдыгарымыска «Т» деп үн «д» кылдыр чымча-ак дыңналып, мында чазыг чок. Чогум Самагалдай (Тес бетинде аан), шынап-ла, төп чер, ону 10-10 болгаш оон-даа хөй километр одар-белчири, суглуг хемнер долгандыр бүзөөлээн. Шуптузу тараалаң болгаш хадьлаң черлер чаптылган. Кужур – базым санында, дус – каш-ла километр черде. Кайыын-даа кээр, кайнаар-даа баар чүс оруктуң белдири, улуг төп. Чодураа, чыжыргана, чигир-сиген, кат аймаа – чанында. Суурнуң (1763), оң соонда хүрээниң (1773) үндезилеттинген чери база экиле оран турган-дыр.

Төөгү эртемериниң доктору В.Дубровский партизаннар баштыңы С.Кочетовтуң дугайында очеригинде («Их не забудет Тува», Тувкнигоиздат, 1967) мынча дээн: «В ночь с 30 ноября на 1 декабря 1920 года вблизи Самагалтай-хурээ партизаны под командой Кочетова разгромили банду из 100 человек». Оон ыңай бир арында: «Кочетову с партизанами в 130 человек, с проводником Самбуу, предлагалось напасть на белых с

чылдарга чедир ынчаар адап турган) чанында Дыгтыг-Хемни камгалаар, бокталдырбас, арыгдан ыяш кеспес, кат-чимис болгаш чечек сыйпас.

Чинге-Хараган биле Арыг-Узүү аразына боо боолаваас, аңнаваас. Бо кавыга бок төгери болгаш олуттаары хоруглуг. Хоорай чурумун үрөөн таварылгада торгаал – 50 акша» (Күр-архив, 92-2-734).

ТАР-ның Биче Хурал Президиуму 1938 чылдың декабрь 8-теги Чарлыы-биле Самагалдай хоорайның кара чаңгыс кудумчузунга Оюн Полаттың адын тывыскан. А 1942 чылда школаның улуг бажыңы биле кожуунуң чазак бажыңын өрттедир деп турган кылдыр нүгүлдээш, үш ламаны – Иргит Топчут-Ловун Күр-Чалаңны 10 чылга шийткеш, Оюн Саманды Сагаандай-Чагырыкчы биле Сартыыл Арыяа Саазын-Чайзаңны боолагылап каан. Ынчангаш Самагалдай суурнуң болгаш Самагалдай хүрээзиниң төөгүзүнде солундаа, өөрүнчүг-даа, коргунчүг-даа чижектер хөй.

Чоокта чаа июнунуң 20-21 хуннеринде элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Наталья Тыргык-Кара баштаан кежигүнери Эрзин, Тере-Хөл ынчаар чорааш, Самагалдай чанында ыдыктыг Теже-Дашка келдивис. Тес-Хем кожуунуң Сүлдеси ыдыктыг болгаш чараш черни

даргазының оралакчызы Лина Балдаң бисти уткуду. Спорт чөвүлелиниң даргазы Василий Хураган, башкылар Бумбажай Шолбан, Дандар Мерген суглар чай чок ажылдап турлар. Ынчалза-даа аныктар-биле ужуражып, элээр амьдырал болгаш кадыкшыл дугайында суртаал салып четтигиптивис. Чурукка-даа тырттыргыладымыс. Аныктарның хөглүү аажок, хей-аьды бедик, салган соруу быжыг болду. Ындыг-ла болзунам!

Сүлде болган сүүр даш, шынап-ла, ээн болбады. Чоок-кавыда КамАЗ-тыг аал, мал-маган база көзүлдү. Чогум даштың боду бүдүн, чүгле тудуг дагы чыып чораан армяннарның буза шаап каан думчуу чок. Шаанда бичии оолдар ооң кырынде үне бергеш, бичии даштарын хем кежир дажап, улуг даштарын хоора тепкеш, кудургайны куду чууктап турганын улус хоруп, бойдустуң Кызыл дептеринде кирген тураскаалын камгалаарын угааткан чүве.

Боттарымыс элээр, кадык, чараш болур болзувусса, бойдузувус база ындыг болур. А бис шуптувус ооң (бойдустуң) төлдер бис. Ынчангаш өрт өскүбүс, өжөөн-кылык хайын-мас болзун!

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Батыг КЕНЕШТИИ чуруу.

«ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ-2003»

Дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң «Устүү-Хүрээ» фестивалының 5 дугаар чыл эртер байырлыг оюнга уткуштур организаствыг комитеттин хуралы болуп эрткен. Хуралды ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының сайыды Эрес Александрович Данзын ажыткаан.

Республиканың эң-не эки продюссери бооп илерээн Игорь Дүлүш Европа чурттарына круизтен эеп чанып келгеш, база-ла олут орбайн, ам «Устүү-Хүрээниң» ажыл-херээн удуртуп кирипкен. Дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң «Устүү-Хүрээ» фестивалының эгелекчизи – Игорьну «кижи-фестиваль» деп адай бергени база-ла анаа эвес. 1999 чылдан тура бо чараш байырлалды чылдың эрттирип, делегей чергелиг хөгжүмчү, ыраажыларның одаа кылдыр хөнүдүп кааны уран чүүлдүн салымчааның, туруштуг дагдыкчызының ажылын бадыткап турар. Игорь Дүлүш бо чылгы 5-ки фестивальдың белеткелин таныштырып сөс алгаш, дөрткү чагырга—парлалганың сонургалын улуг үнөлөөн. Оон ыңай Чадаананың бөдүүн чонунга, Культура яамызына материалдыг дузазы дээш өөрүп четтиргенин илереткен. «Оларны ачызында фестиваль бо чылга чедир үргүлчүлөп келген» — деп, ол чугаалады.

—Эң-не баштайгы чылын фестивалды эрттирерде, ТР-ниң Президентизинче Коңгароол Ондар, Андрей Чымба, Орлан Дамба-Хуурак—шупту кады кирген бис. Ынчан фестивальдың чорудукчулары-даа, организакчылары-даа хөй турган. Ам сөөлгү чылдарда чамдык эштеривистиң чоруп турарының чылдагааны чаңгыс — «Устүү-Хүрээге» ажылдааны дээш кым-даа кандыг-даа акша албайн турар. 4 чылда халас ажылдап турарымыс ол-дур.

Фестивальды эрттиреринге Культура яамызы бо чылын 50 муң рубльди үндүрген. Оон аңгыда Чадаананың база Кызылдың сайгарлыкчы деткичилеринге идегел бар. А Чадаананың 130 чыл оюн фестивалдан аңгы эрттирер деп, хоорай чагыргазы шийтпирлээн.

Дириг хөгжүм мөөрейиниң байырлыг хуннеринде киржикчилер, аалчылар аът чарыжы, хуреш, хамнаашкын, мөргүл езулалдарын сонургаарлар. Июль 3-6 хуннеринде үргүлчүлээр «Устүү-Хүрээ-2003»-ке база эрткен чылдарны дег, ансамблдер, бөлүктер, боттывынгыры азы профессионал оркестрлер киржир. Конкурса чогаадыкчы коллектив бүрүзү боттарының чогаатканы ырлары (Устүү-Хүрээге тураскааттырган бир чогаал база) 30 минута чедир үеде күүседир. «Устүү-Хүрээниң» өске фестивалдардан кол ылгалы—бижиткен фонограмманы ажыглавайн, чүгле дириг хөгжүм-биле ойнаары. (Хөгжүм херекселдери боттарыны болур.) Мөөрей хуннериниң үезинде алкоголь ажыглан киржикчилер фестивалга киржир эргезин чидирер. «Устүү-Хүрээниң» шаңналдарында амгы үениң музыказының шупту жанр, стилидери—эң-не эки рок, поп, фольклор, авангард бөлүктөрүн илередир, Устүү-Хүрээге тураскааттырган эң-не чараш сөзүглел, композиция база эң-не шыырак композитор, аранжировщик, вокалистерге тыпсыр номинациялар бар. Конкурстуң 10 шыырак хөгжүмчүлерин дипломнар манап турар. «Устүү-Хүрээ-2003»-тү мурнуку чылдарындан-даа бедик деңгелге эрттирери—бистиң сорулгавыста— деп, сайыт түңнеди.

Тайгана ОЧУР.

Санал-бодал

РЫНОКТАРНЫ КӨЖҮРЗЕ...

Хоорайда тудуг ажылы шалыпшы чоруп, тудуларның шуудап турары өөрүнчүгү. Корум-чурумну тударынга, арыг-шевернида сагырынга, чаңгыс каэт ниити чуртталга бажыңнарын бузуп, эде көрүп эгелээнинге өөрүп ор бис. Кузнецов, Суворов кудумчуларында ыңдыг ниити чуртталга черлери хей болгай.

Хоорайның келир үези, салым-чолу ооң чурттакчылары бистен хамааржыр. Ынчангаш боттарывыстың хире-шаавысбиле сагыш аарып, дүвүредип чоруур бодальвысты илередип, санал-аналывысты кириер бодалдыг бис, ону деткиир улус хей боор.

Бистиң хоорайывыстың төвүнде үш рынок бар. Ол болза "Найырал" кинотеатрының артында, казначейство албанының чанында, эң улуу — төп рынок. Оон аңгыда чаа туттунган шыгылыг рынок база бар. Ынча хей рынокту төпте чаңгыс черде мөөңнөп кааны элдептиг. Кижидоодаарга, төпте рыноктардан аңгыда садыглар база эндерик болгай. Мен бодаарымга, корум-чурумну тудуп турар таңныылдыг, санитарлыг байдалга дүгжүп турар улуг, чараш "ТВЦ" джиривис рынок ол чоок-кавыга четчир эвеспе.

Шак мындыг садыг-саймаабиле мөөңнеттинген төп эртердүжерже-даа эпчок. Кышкы үеде

бичи орайтаарга, ооң чанындан чанарга база айыылдыг, ындамында эзириктер база үзүлбес. Оруктар база тайгыр, кудумчуларның кыдыгылары тар. Эң кол чүве — рыноктар чанынга машина-техника тургузар черлерниң көрдүмээни. Долгандыр бок-сак көвүдээн. Ынчангаш саналым болза төпте рыноктарны көжүрерин өөренип көрзе кандыгыл? Хавак кырында улуг вокзал орну бар-дыр, оруктары делгем, аңаа чеже-даа рынок кире бээр хире чорду. Төп рынокту ап каапкаш, шыгылыг рынокче шуут өттүр орук ажыдып кагза кандыгыл?

Ийи дугаар чугаалаксап турар чүвем болза Кызыл кожуунун Каа-Хем суур дугайында. Каа-Хем суурну Кызыл хоорайдан аңгылаар-даа аргажок апарган. Каа-Хем суур Кызыл хоорайның база бир чарылбас кезээ болу берген. Ону чүге Кызыл хоорайдан аңгылай көрүп турар чүве ирги, чаңгыс аай Кызыл хоорайның база бир микрорайону кылып кагза кандыгыл? А Кызыл кожуунун төвүн Сукпак суурга тургузар болза таарымчалыг болгу дег.

Соңгукчуларның чагыгларын, санал-аналдарын ажылдап турар даргаларывыска боттарывыстың санал-аналывыс киририп бижидивис.

Галина ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

КААЙЛЫ
КЫЗЫГААР — АЖЫК

Республиканың массалыг информация чепсектери Кыдатта болгаш Моолда өөскүп турар билдинмес хевирниң хөрек дегдиришикинниң дугайында хей удаа дамчыдып келген. Чамдык солуннар кызыгаарны май айда-ла "хаап каапкан". Кызыгаар хагдынганы-биле

каайлы пунктулары боттарының ажылын соксаткан деп солун, сеткүүл арыннарынга "чырыттынган", телеканалга "көргүскен" медээлерден боттарының кожа чурттарже ажил-агылжы болгаш хууда аянчоруун эки үе келгижеге чедир соксаткан.

РФ-тиң Чазааның 2003 чылдың май 16-да үнген "Россия Федерациясының Кыдат Улус Республика болгаш Моол-биле кызыгаарлажып турар күрүне кызыгаарының чамдык кезектеринге эрттирилге

пунктуларын таварыштыр шимчээшкннерни түр када соксадыр" дээн доктаалынга дүшүрүп 2003 чылдың июнь 4-те түр үе иштинде "Цаган-Тологой" эртирилге пунктузу аргыжылганы соксаткан. А Өвүр кожуунда "Хандагайты" каайлы постузу, Тес-Хемде "Шара-Суур" эртли-

рилге пунктузу бодунуң ажылын соксаал чок күүседип турар. Билдинмес, коргунчук аарыг бар деп чүвени респиратор-маска кеткен каайлы ажилдакчыларындан көрүп болур.

Чеже-даа берге байдал тургустунган болза, каайлы ажилдакчылары боттарының хүлээлгезин бедик профессионалдыг денелге күүседип турар. Чүгле чаңгыс неделя дургузунда "Хандагайты" каайлы постузунга 57 чүжк, 41 чиик автомашина каайлы бүртүкелерин эрткен. А каайлы хыналдазын 400 хамааты эртип алган.

Ынчалза-даа барааннарынга декларация эртпээн азы меге декларациялыг документилер-биле каайлы чурумун үрээн хамаатыларга хамаарыштыр каайлы ажилдакчылары шыгыгы хемчелгерни апарур. "Хандагайты" эртирилге пунктузунга административтиг корум-чурум үрээни дээш 4 херекти оттургаш, нитизи-биле 10 муң рубльге торгаан. Корум-чурум үрекчилери доозаы Моолдун хамаатылары болган.

Наталия МОНГУШ,

Тываның каайлызының парламента секретары.

ЧУРУКТА: каайлы хыналдазы.

Төлөптиглер аравыста

КЫЛБААНЫ ЧОК

Тыва кижилернин аразында бодунуң аажы-чаңының, бүдүжүнүн, мезү-шынарының, биргээр чугаалаарга, характериниң онзагай талазы-биле ылгалып чоруур кижилер чоруур боордур.

Бо-ла чурттап келген амыдыралымда ажылым аайы-биле кандыг кижилер-биле ужурашпадым, чугаалашпадым дээр. Малчын, кадарчы, тараажы, аңчы, бызаңчы, саанчы, тележи, ивижи, артист, чогаалчы, дарга-бошка дээш, таньш-көрүш акы-дүңмаларның кайызын ол дээр. Олар шулту ажыл-ишчи кижилер, а кижиде сөстү улуг совет чогаалчы А.М.Горький улуг үжүкбиле "Кижиде" деп бижип чоранааны база анаа эвес.

Мен бо чүүлүмге тыва кижилернин аразында онзагай бүдүштүг, аажы-чаңың, характерлиг кижиде дугайын хөлүн эрттир мактап-даа, хөөредип-даа эвес, анаа-ла шыны-биле бижиир бодадым. Ооң фамилиязын, атсынын, адазының адын долузубиле бижип көрейин. Ону Валерий Сергеевич Даңгыр-оол дээр. Ол ам мугур бежен харлыг. Кижиде бүрүзү амыдыралында эрткен оруктук, ук-төөгүлүг болгай. Валерий Сергеевич өске бүгү кижилер ышкаш, бодунуң амыдыралында өөрүшкү-мунгаралды-даа, аас-кежикти-даа, чамдык чедимче чок чоруктары-даа, экини, багайны-даа көргөн. Ол боду кончук улуг, шыгырак, ажылышкел дадыккан, турза узун, тутса мөге кижиде. Ооң төрөөн чери — ырак-узак Кунгуртук суур. Ол суурга хамааржыр девискээр кайгамчык улуг, ногаан-ногаан тайгалар шыпкан бедик даглар-

биле бүткөн. Бичи даг хемнери мырыңай дыка хей, эзулуг-ла мал ораны болган, кадыкка эки хей-хей аржааннарлыг, кайгамчык чараш чер. Төп черлер-биле харылзажыр орук-чирии берге чер ам тускай кожуун апарганы дыка солун. Ам ол Кунгуртук суурда кожуун чергелиг албан черлери, эмнелгелер, амыдырал хандырылга черлери, харын-даа тус черниң "Тарыс" солун редакциязы ажыттынган.

Шак ыңдыг кайгамчык черге В.С.Даңгыр-оол 1953 чылда төрүттүнгөн. Ол-ла суурга ортумак школаны тергиин эки дооскан. Назы четкен эр кижиниң чандыр баспас оруу шериг албаны Валерий Сергеевичини ойбаан. Мөге-шыгырак анык эрни Ыраккы Чөөн чүкте Иман хоорайның чоогунда кызыгаар албанынче чорудупкан. Аңаа шериг албанын кончук эки эрттиргеш, 1974 чылдың күзү-нүнде сержант дужаалдыг халашкан. Эртем-билегте сундулут анык эр чанып ора-ла, төрөөн Тывазынче четпейн чыда-ла, Красноярск хоорайда Михаил Иванович Калинин аттыг өңүг металл институтунуң белеткел курузунче өөренип кирген. Ук институтту 1980 чылда чедишкнниг дооскан соонда, дээди эртемниг апарган Тывазынче чанып келген. Ооң ол шилилгези дыка шын болган. Ол үеде Тывага өңүг металлдар талазы-биле специалистер дыка хөрек турган. 1980 чылдың күзү-нүнде ону "Тыва даг-дүгү" комбинатка инженерлеп ажилдадыры-биле чоруткан. Аңаа рудникке ээлчег начальниктөп, даг участогун даргалап, технолог болуп ажыл-

даан. Аңаа каш чыл ажылдап чорда, ону шериг чуруму-биле Күрүнениң айыыл чок чорук албаны кыйгыргаш, оперативтиг ажилдакчы кылдыр хүлээп алган. Чаа ажыл берге-даа, харысалгалыг-даа болган. Валерий Сергеевич ону билген-даа, ооң харылаар девискээзлери Эрзин, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннары турган. Күрүне-ниң айыыл чок чорук албанынга ол 1990 чылга чедир ажилдаан. Валерий Сергеевич каая-даа, кандыг-даа албан, даалганы ак сеткилдиг, ыяк күүседип чораан болгаш, ук албан черинге база тергиин эки ажилдаан.

Оон 1991 чылдан эгелеп "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайынга кол инженерлеп, айыыл-халаптан камгалаар оралакчы болуп ажилдаан. Орта база багай эвес ажилдап турда, "Тыва алдын" бүдүрүлгези тургустунган. Ооң даргазы Дадар-оол Саңгыроолович Монгуш (ол ам бистиң аравыста чок) шыгырак билеглиг А.С.Даңгыр-оолду бодунга оралакчы кылдыр ап алган. Оон 1993 чылдың күзү-нүнден эгелээш, баштайгы алдын курлавырының өзөөн артылдерин күжү-биле чыып эгелээш. Оон Тыва Республиканың Чазаа "Тыва үнелиг металл" деп кол эргелелди тургускан. Аңаа В.С.Даңгыр-оол оралакчы болбушаан, ол алдын чыыр эргелелдин эң хары-салгалыг ажилдакчызы апарган. 1994 чылда Дадар-оол Монгуш "Тардан" бүдүрүлгези тургузуп алгаш, ону даргалап чоруптарга, В.С.Даңгыр-оол ТР-ниң Чазааның даандырганы-биле "Тыва үнелиг металл" эргелелиниң даргазы апарган. Тываның Россия

Федерациязынга каттышканындан бээр 50 чыл байырлалы бооп турар үеде ТР-ниң Чазааның өмүнээзинден тыпсыр орден, медальдарны Россияның "Монетный двор" таварыштыр кылдыртыр ажилга Валерий Сергеевич аажок идепкейлиг киришкен. Амгы үеде ол орден, медальдар чон аразында эң эки ажил-ишчилерни шаңнаарынга ажылаттынып турар. 1995 чылда ТР-ниң Чазаа "Тыва үнелиг металл" эргелелдин ажилдакчыларын кызырган. Ооң соонда Валерий Сергеевич "Тыва алдын" артелинге ооң даргазы Александр Николаевич Гуровтун оралакчызы кылдыр ажилдай берген. Ук ажил-агының алдын казар чери Тожу кожуунун Сыстыг-Хемге улуг, биче Алгыяк деп хемнерниң уну турган. Ол артель кожуунун чонунуң амыдыралының сайзыралынга улуг үлүг-хуузун кирип турган. Акша-хөреңги, социал байдал талазы-биле Тожу дыка шыгырак кожуун апарган.

Амыдыралдың негеп келгени-биле В.С.Даңгыр-оол 1997 чылдың март ортан үезинден эгелеп база катап Күрүнениң айыыл чок албанынче ажилдап кирген. Подполковник эрге-дужаалга четкен, чону дээш ак сеткилдиг ажилдап чоруур анык эрнин хөрөөн дөрт медаль каастап чоруур. Бодунуң ажылының аайы-биле ол дээди юриктиг эртемни база чедип алган. В.С.Даңгыр-оолдун дугайын чугаалап тура, ооң хей-ниити ажилынга идепкейлиг чоруун ыттайын барып болбас. Ол дугайында маңаа чаңгыс чижектен кириерин чөпшээрөп көрүңер, номчукчу. 1991 чылда В.С.Даңгыр-оол "Алдан-Маадыр" деп уран-чечен тыва кинода кол роль болур бүгү Тываны эренгейлеп чагырган, мээр-чаңгы чергелиг тос одагалыг амбын ноя

Өлчей-Очурнуң ролкон тергиин эки ойнаан. Ол дугайын көрүкчүлөр кайын уттур.

Бо очеркти бижип төндүрүп тура, В.С.Даңгыр-оолдун өг-бүле байдалының дугайында, кахыс-даа бол, таньыштырып көрейин. Ол амгы өөңүң ишти Светлана Октябрьевна (Доңгак)-биле студент чылдарында Красноярск хоорайга таньжып, 1976 чылда өг-бүле туткан. Светлана Октябрьевна баштай башкылап, ооң соонда Кызыл хоорайның үндүрүт инспекциязынче ажилдап кирип алгаш, ында ам он ажыг чыл чедип чоруур. Светлана Октябрьевна биле Валерий Сергеевич өзе берген ийи уругнуң ынак адаиези, уйнуктарының хайыралыг кырган-ачазы болгаш кырган-авазы бооп турарлар. Улуг оглу Азий Валерьевич амгы хүннерде 26 харлыг, ол Красноярск хоорайның өңүг металл болгаш алдын академиязын дооскан. База-ла ховар мергежилдиг тыва специалист бооп турар. Уруу Аржаана Валерьевна — 17 харлыг, Красноярскиниң саң-хөө колледжинин бирги курузунун студентизи.

Валерий Сергеевич анык үезинде-ле спортка ынак турган. Ындыгы-биле ооң кадыгы эки, дадыкканы аажок. Бичизинде-ле хүрежип чораан болгаш, дээди өөредилге черинге өөренип чораан үезинде 64 мөгениң салыгына шүглүгүлээнда. Аңнап-мөңнөп, аян-чорук кылырынга хөлчөк ынак, эш-өөрзүрөк, бажык ажилынга дыка сундулуг, өөңүң эезинге дузалажыр, бүгү-ле чазаньыр, септээр, эптээр, сийлиб чараштаар, будуур ажилдарны боду кылыр. Машина-техника талазы-биле эр кижиниң кылыр бүгү ажылын ол кончук эки билир.

Дарган-оол ЕНДАН,
күш-ажылдың хоочуну.

"Төгөрүк стол"

АМЫДЫРАЛ КӨРГҮЗЕ БЭЭР...

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызы "төгөрүк столду" организастап эрттирген. Ооң кол сорулгазы — уран чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргысевна Кыргыстың "Тувинское горловое пение" деп чаа номунда ажыглаарын сүмелеп турары "хөрөктээр" деп терминге хамаарыштыр ону хүлээп турар болгаш хүлээп албайн турар талаларың санал-оналын дыңнаары. "Төгөрүк столдуң" ажылынга эртемденнер, чогаалчылар, хөөмейжилер болгаш өске-даа чалатканнар киришкен.

Тыва телевидениеге болган хөөмей дугайында "төгөрүк столдуң" соонда, бистиң номчукчуларывыстан "Шын" солунуң редакциязынга дыка хөй чагаалар келген. Оларның аразындан боттарының туржун болгаш бодаалын тодаргай тайылбырлап бижээн авторларың чагааларын парлаан бис. Ынчалза-даа чагааларың хөй кезин парлагынмаан, чүге дизе оларның утказы дөмей — "хөрөктээр" деп терминге удурун илереткен. Ынчангаш бистиң корреспондентивис ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызынга эрткен "төгөрүк столдуң" киржикчилеринге ол дугайында дыңнаткан болгаш хөй санның ол номчукчуларың саналын кичээнгейге алырын сүмелээн.

Санал-онал солчулгазын хөөмейжилерден эгелээн. ТР-ниң болгаш Россияның алдарлыг артизи Борис Монгуш, аныяк хөөмейжилер Игорь Көшкендей, Евгений Сарыглар, кыс хөөмейживис Чодураа Тумат, композитор Саая Бөрбе олар "Хөрөктээр" деп терминиң хүлээп албайн турарын тайылбырлааш, шаг шаандан тыва тоолдарда-ла кирип турар "хөөмей" деп терминни ажыглап арттырырың дугайында бодаалдарың чугаалааннар. Оларның кол утказын кысказы-биле илередирге мындыг:

Игорь КӨШКЕНДЕЙ: — Эртемденнер хөөмей талазы-биле шинчилеп ажылдарын кылып турары өөрүнчүг-дүр. Терминнерге хамаарыштыр бодаалым мындыг. "Хөөмейимни кагбас-ла мен, хөмге суккаш чүктеп аар мен..." деп өгбелеривис шаг шаандан-на ырлажып чораан ышкажыгай. "Хөөмей" деп ниити терминиң арттырар херек. Хөөмейжилер кайы-даа органы ажыглап, сыгыртып-хөөмейлеп тургаш, хөрөктөн эгелеп-даа турза, күүседикчи кижиниң магабоду дөгөрези киржир болгай. Хөрөк-биле эгелээр дээш-ле "хөрөктээр" деп терминиң ажыглаар дээр болза, шын эвес. А моолдарда хөөмей деп сөс бары -- ажырбас, олар база ыңча деп тургай-ла, бисте база бар-дыр, ам канчаар.

Евгений САРЫГЛАР: — Моолдар "хөөмей" дээр болдур ийин, ыңчал кээрге шуут дөмей эвес ышкажыл. А оон аңгыда "Тываның Улустуң хөөмейжизи" деп хүндүлүг адымы бар болгай. Ону "Тываның Улустуң хөрөкчи-зи" дээр бе? "Хөөмейлеп бэйин" дээр дээш, "хөрөктөп бэйин" дээр бис бе? "Хөрөктөп" деп сөстүң тыва дылда ажыглагынтып турумчуп калган кол утказы бар ышкажыл — ажынар, хорадаар, кончуттунар дээн уткалыг. Ону хөөмейге хамаарыштыр ажыглаар болзувусса, дыка таарымча чок сөс.

Конгар-оол ОНДАР: — Кижик болганы хөөмейлеп шыдавас. Хөөмейлээр болган бистиң ааскеживис-тир. Улуг өгбелеривис — хөөмейжилер хөөмейни бүгү чонун мурнунче үндүрүп кааннар, оларның аттары төөгүвүске мөңгө артар. Хунаштаар-оол, Маржымал башкылар-биле кады сыгыртып-хөөмейлээр ааскежиктиг болдум. Оларның ажыдып кааны хөөмейин деле-

гейге алдаржыдып, бүгү күжүвүстү берип чор бис. Улустуң хөөмейжизи адымыс-даа бар. Зоя Кыргысевнаның бо монографиязында Кайгал-оол Ондарыңдаа, мээң-даа адымыс кирбээни хомуданчыг-дыр. Бөгүндө дириг боттарымыс делегейге хөөмейни алдаржыдып чоруур-ла улус-тур бис.

З.К. Кыргыс угбавыс дыка улуг ажылды кылганын бедии-биле үнелээр-дир мен, ынчалза-даа эмин эрттир дидим базым кылыпканын кайгалар кижидир мен. Номну чырыкче үндүрениң мурнунда сайгаржып, хөөмейни — күүседип чоруур кижилерниң санал-оналын дыңнаан турган болза эки. Чаа терминни ажыглап каа кирип деп чүве улуг харысалга ышкажыл. Бар сөзүвүстү камгалап арттырар турган. Чок болган хөөмейжи эштеривисти "хөрөктээр" деп терминни ажыглап турган деп бижип каан-дыр. Мен олар-биле үр кады ажылдап келген мен, анаа тайылбырлаарда ажыглап турганы чадавас. "Хөөмейлээр" деп сөстү "хөрөктээр" деп солуур дээр болза, олар канчап-даа чөпшээрешпес дээрзинге бүзүрээр мен. "Ол угбандар силерни хөме таварып кижичорбадые, хөөмейжилер" дээш, улус-чон безин теле-дамчыдылга соонда бисти шуут кыжырып апарды. Кежик деп оолду беш харлапканда, "Сени Буян деп аалы" дээр болза, чаш оол-даа болза ынавастыр ийин.

Хөөмейни сонургап бүгү делегейден янзы-бүрү нацияның кижилери Тывага кээп турар. Мээң өңүүм Пол Пэн радиодан дыңнааш, ону сонургап кээп, өөренип алган кижидир. Ам каа-даа барганда Тываның дугайында, хөөмей дугайында тайылбырлап, чарлап чоруур. Ындыг кижилерге сыгыт-хөөмейни бедик деңгелге күүседип чорууру дээш чүге Тываның алдарлыг хөөмейжизи атты тыпсып болбас боор.

Хөөмейжилерниң соонда эртемденнер болгаш чогаалчылар сөс алган.

Доржу Сентилович КУУЛАР, профессор, филология эртемнериниң доктору: — Төөгүден ойталап, ону хажыдып болбас. Хөөмейжилерниң чугаалап турары шуут шын. Чажымдан-на Сат Манчакай, Давындай өгбелеривистиң хөөмей, сыгыт, каргыраазын дыңнап өзүп

келдим. Кайы-даа эртемге чаартылгалар кылырда, ооң эргежок чугулазынга хамаарыштыр шыңгы барымдаалар херек апаар болгай. Бо таварылгада ыңдыг чугула барымдаалар чоктур. Ынчангаш "хөөмейлээр" деп терминни "хөрөктээр" деп солаан ажык чок. А Зоя Кыргысевнаның бо монографиязында "Хөрөктээр уран чүүл" деп бижип турар-дыр (искусство хөрөктээр). Аңаа хамаарыштыр чугаалаксаан чүүлүм мындыг. Бодунуң чону-биле, хөөмейжилер-биле, эртемденнер-биле сүмелешпейн, бодунуң тодаргай барымдааларга чөленмээн бодалдарың делегейге тарадыпканы ол-дур.

Оон аңгыда демдеглесеп турар чүүлүм "Хөөмей" төвү хөөмей талазы-биле специалистер-биле четчеттинмээнни айтыксадым. Ону ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы өөренип көөр болза эки.

Черлиг-оол Чашкырмаевич КУУЛАР, Тываның алдарлыг чогаалчысы: — 1981 чылда бирги хөөмей фестивалын эрттирдим. Аңаа үш чыл дургузунда белеткенип келдим. Ынчан улуг чугаа болган-на болгай, хөөмей-сыгыттың ниити адын "хөөмей" дээр деп. А эрткен чылын Алдан-Маадырга хөөмей фестивалыңа чөдө бээримге, З.К. Кыргыс "Хөрөктээр" деп адап каан хөөмей бижидип каан альбомнар экелди. Ынчан дораан чугааладым, аргажок удурланып хүлээп алган болдур силер ийин. Ам бо-ла-дыр, бүгү чонун төөгүзүн херекке албайн турар силер. Бо бүгүге хамаарыштыр бодумнун бодаалымын "Шын" солунга бижээн мен, ону маңаа катап тавас мен. ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы бо айтырыга хамаарыштыр шыңгы түннелди үндүрери чугула.

Иван ДЕНИСОВ, эмчи-физиолог: — З.К. Кыргыстың монографиязын кичээнгейлиг номчудум. Дыка шыраак эртем ажылы-дыр деп үнелексээр-дир мен. Бүгү талазы-биле тайылбырлаттынган ажыл-дыр. Шынап-ла, эртем езузу-биле "хөрөктээр" дээр болза чүүлдүг деп бодаар мен.

Ольга Матпаевна ХОМУШ-КУ, ТР-ниң Кадрлар политиказының, эртемниң болгаш өөредилге черлериниң яамызының оралакчы сайыды: — Бо "төгөрүк

столду" эрттирип турары дээр-ге-ле, хөөмей уран чүүлүнүң сайзыралың бедээниниң бадыткалы-дыр. Маргыжып тургаш, чөптүг шыны тывар болгай. Чаа ажылды, терминни ол дораан хөме шава бербээлиңер. Улуг эртем ажылы бижиттинген-дир, автор бодунуң ажылын камгалаар эргелиг-ле болгай. Ынчалза-даа, мен бодаарымга, "хөөмей" деп сөстү кым-даа хоруваан, ол дөмей-ле кезээде амыдыралга ажыглагынтып артар.

Людмила Салчаковна МИ-ЖИТ, эртем ажылдакчысы: — Эртем ажылынга кым-даа бодунуң көрүжүн камгалаар эргелиг. Ынчалза-даа бо чугаалажып турарымыс терминнер дугайында ном үнериниң бетинде чугаалашкан болза эки деп бодаар чордум. Оода-ла "хөрөк ыры" деп алган болза, чүге дизе ол чүве ады ышкажыл, а "хөрөктээр" дээрге кылыг сөзү. Ол база эпчөк. "Хөөмей" деп терминни арттырып каар болза база-ла эки.

Валентина Юрьевна СЮ-ЗЮКЕИ, аас чогаал хөгжүмүнүн шинчилекчизи: — Амыдырал көргүзө бээр... Дораан көргүзө берди ышкажыл. Эртем ажылы бүрүзү-ле амыдыралга ажыглагынмас дээрзин амыдырал көргүзө берди ышкажыл. Автор, мен бодаарымга, мындыг чамдык чүүлдерни кичээнгейге албайн барган. Бодал-көрүштерниң удурланышкаан онзалап айтыр турган. Оон аңгыда, шынап-ла, ном үнер бетинде чугаа кылып турган. "Хөрөктээр" деп терминни тайылбырга ажыглаар ийикпе азы хөөмейниң методиказын тайылбырлаарда ажыглаан болза эки.

Зоя Байыровна САМДАН, ТР-ниң культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыдының оралакчысы:

— Оон мурнунда чылдарда делегейниң үш "Хөөмей" симпозиумунга фольклорист болуп кирип келдим. Улустуң, аас чогаалдың терминнеринге аажок камныг хамаарылгалыг мен. Хөөмейниң ниити адын тодарадып тып турар үеде мен "Сыгыт-хөөмей" деп терминни саналдаан мен, ол эскертимейн

эрте берген чүве. Шынап-ла, чүве ады турган болза деп бодаар чордум. Хөй-биле сүмележир турган деп турар эш-өөрнүң саналыңа катчып тур мен. Бодунуң шыныңыңа 100 хуу бүзүрелдиг-даа болза, айтырар, кижилерниң санал-оналын кирирер турган.

Коперник ышкаш канчаар-даа аажок дидим базымны Зоя Кыргысевна кылган-дыр. Ындыг дидим кижилер ховар болдур ийин. Тинлей башкы тываларны шүгүмчүлөп турганын дыңнаваан кижидир мен, чоокта ужуражырымга мынча диди: "Тываларның четпестеринге хамаарыштыр мындыг үш чүүлдү эскердим — чер-чурт тыртыжар, чаа чүүл бүрүзүн чөмөлдөп, шорлур болгаш арагалаар". Зоя Кыргысевна бодунуң көрүжү-биле бо монографияны бижээн-дир, чаа чүүлдү ажыгдалга, амыдыралга кирери черле дыка берге болгай, дидим чоруунар дээш, мындыг улуг күш-ажылыңар дээш байыр чедирер апаар. Эртем доктору ажылды камгалаар апарзыңарза, бо "төгөрүк столдуң" киржикчилериниң санал-оналын ажыглап, өөренип көөр боор силер деп идегээр-дир бис.

Зоя Кыргысевна КЫРГЫС, уран чүүл эртемнериниң кандидады:

— Чыылган аалчыларга шуптузунга бо "төгөрүк столга" кээп, мээң ажылымга үнелел бергени дээш четтиргенимни илередип тур мен. Чугаалаксаан чүүлүм мындыг: бодум чонумнун дайзыны эвес мен, багай чүве кылбаан мен. Чээрби ажыг чылда кылып келген ажил-жиминиң түннелинде эскерген, билген чүүлүмнү бижээним ол. Ону бүгү күжүм берип бижээнимниң ужуру болза, хөөмейлээри дээрге кижиниң магабодун хөгжүм херексели ышкаш кылдыр ажыглаары ышкажыл, хөй чылда хөөмейлеп чоруурга организмом кошкар каар. Ынчангаш бо оолдар пенсияларда эки болзун дээш мону кылып турар кижидир мен. "Хөрөктээр" деп терминни ажыглар деп алба-давайн тур мен. Ол дээрге эртем дьлында ыңча дээним ол.

Мындыг, кижик бүрүзү бодунуң бодаалын ажит-чажыт чокка тайылбырлап турар, байдалга "төгөрүк стол" эрткен. Чамдык минуталарда ийи-бир киржикчилерниң талазындан изиглени бээр таварылгалар турза-даа, башкарыкчылаан Зоя Байыровнаның эптиг-чөптүг сагындырыларының ачызында киржикчилер бот-боттарың дыңнажып шыдаан деп түннекедим. Бо "төгөрүк стол" ол азы бо терминни ажыглаар-ажыглавас деп дорт шиитпир үндүрбеди. Кижик бүрүзү бодунуң камгалап артып калган. Эртем ажылы бүрүзү амыдыралга ажыглагынмас дээрзин амыдырал боду бадыткап (ол дугайында үстүндө чугаа болган), өгбелеривистиң арттырып каан хөөмей-сыгыды чаңгыланып-ла чорза, ол сөстөр, ол уран чүүл кажан-даа читпес.

Чүүлүмнү доозуп ора, хөөмей дугайында чугаага киржил, боттарың бодаалдарың илереткен хөй-хөй чагааларың редакцияга чоруткан "Шының" авторларыңга четтиргенивисти илеретпишаан, "национал өңчүвүске хамааржыр — дьлымыска, езу-чаңгылдарымыска, шажын-чүдүлгөвүске, уран чүүлүвүске камныг-хумагалыг болуп, салгалдарымыска ол бүгүнү арттырар дээш демниг болуулуңар, чонум" деп кыйгырарың чөпшээрер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ИННОВАЦИЯ. Ону канчаар ажыглаарыл?

Эртем болгаш технология адырын моң мурнунда чоруп турган мурнакчы туржун катап эгидип алыр болгаш сөөлгү он чылдарда болуп эрткен экономика кризистин аар уржуктары чайладыр, күрүнениң сайзыралын моң сонгаар ажыктыг чорудар сорулга-биле Россия Федерациязының дээди удуртулгазы чурттуң экономикаг хөгжүлдезинге инновацияны оруун шилип алган. Бо хүннерде Россияның шупту девискээрлеринде эртем болгаш өөредилге организацияларында, биче болгаш улуг бүдүрүлгелерде, субъектилерниң рынок харылзааларында инновация шимчээшкини бедик көдүрүлүшкүндө чоруп турар.

Чурттакчы чонун чамдык кези "Тывага инновация керек бе?" деп айтырыгны тургуза бээри база чадавас, бөдүүн кижилерге "инновация" деп сөс дыка ырак, хөлүн эрттир нарын ышкаш сагындырар. Бир эвес сөстү бөдүүнчүдү чугаалаар болза, "экижиткен чаартылга" деп ийи бот-бодунга удурлангышкык байдалды тургузуп келир. Шын. Инновация Тывага керек. Эрги бодаалдар-биле чурттаары болзун, чаарттырган амыдыралче, депшилгеже чүткээни керек. Чок. Инновацияны Тывага ажык чок. Чаңчылчаан технологиявысты ажыглап шыдавас, бөдүүн бүдүрүлгени ажылдадып шыдавас кижилерге, инновация дугайында кандыг чугаа турар боор деп турар кижилер база бар.

Тыва Республика ышкаш чамдык девискээрлерниң ядамкы чыдып калган чорунун ча-

жыды мында чаштынып чыдар. Кезээде ажыктыг эвес болгаш эки эвес чүүлдерге чаңчыгып калган бис. Бир эвес ынчаар болдунмас болза, үнденин эртем-биле чепсегленген чаа, улам шимченгир аргаларны дилеп тывар апаар. Ол дээрге — инновацияны ажыл-чорудулгазы-дыр.

Тыва Республикага инновацияны ажыл-чорудулгазын калбартыр дээр болза, 2003 чылдан 2006 чылга чедир инновацияны ажыл-чорудулгазын хөгжүдөр республиканың тускай угланышкынның программаны ажылдап кылары негеттинип келген. Ол программага мындыг бөлүктөр кирер:

- **Тыва Республикага инновацияны инфраструктуразын сайзырадыр:** Тыва Республикага инновация төвүн ажыдары, боду бюджеттен дашкаар фондулуг турар, консультация килдизи, эртем ажылының, маркетинг сайгарылгазының килдистри болгаш инновация хемчеглериниң аудиторлары дээш, оон-даа өске.
- **Инновация төлевилелдерин ажылдап кылганнар болгаш авторлар өңчүзүнү камгалалы:** Тывага патент библиотеказын ажыдары азы республиканың инновация төвүнге патент чорударының килдизин.
- **Инновация адырынга кадрлар белеткели:** проджект-менеджерлер, бизнес консультантылар, аудиторлар, маркетингтер, чарлалдар болгаш дизайн талазы-биле специалистер.
- **Тыва Республикага инновация конкурстары:** эки дээн инновация төлевилелдерин шилип алыр талазы-биле конкурстарны доктаамал эрттирер болгаш инновация хөрөгизин долдурар база инновацияга республикадан дашкаар янзы-бүрү гранттары тыпсырынга ажыглаар болгаш ол төлевилелдерни улам ыңай сайзырадырынга хуу инвестицияны хаара турар.

Инновацияны сайзырадыр дээр болза, инновацияны инфраструктуразын сайзырадыры чугула: техниктиг парк, бизнес-инкубаторлар — орта чырыктылыг бодаалдар төрүттүнер, ынчан сайгарлырының бизнес-планы боттанар: оон ыңай элээн каш эртем лабораториялары ажылдаар, сайгарлырының структуралары болгаш ону боттандыраар компаниялар, эртем төлевилелдеринге сайгарылга, бодунуң интеллективни камгалалы, технологияны дамчыдары болгаш аудитор инновациялыг хемчеглер, маркетинг болгаш өске-даа. Чүтлө ыңдыг байдал турда, бүгү зөөнарның чаңгыс аай быжыглаттынган тудуш ажыл-чорудулгазы сайгарлып болур продукцияны чедишкынниң шингээди алыр болгаш дүрген рынокке кирип болур.

"Инновация" деп билигни бистин амыдыралывыстың шупту адырларынга ажыглап болур: агро-үлетпүрге болгаш көдээ ажыл-агыйга, бойдус ажыгларынга, кижизидилгеге болгаш өөредилгеге, кулытурага болгаш уран чүүлге, эргелел системаларыга болгаш өске-даа черлерге, эртем болгаш бедик технология адырларын чугаала-

вакса. Керек кырында алырга "бүдүрүлгениң инновация ажыл-чорудулгазы" дээрге, ажыл-агый субъективиниң хемчээлинге эртем-техниктиг прогресстиң ажыглалы-дыр.

Дээди өөредилге черлеринге болгаш школаларга чаа болгаш солун арга-дуржулгаларны өөредип ажыглаары, бүдүрүлгелерге хевирлеттинген болгаш элээн шимченгир удуртулга шийтпирлерин хүлээп алыры база бүдүрүлүшкүнүң технология чорудулгазын чаартыры, оон ыңай моданың чаа хевирин ажылдап кылары болгаш тайылбырлары — ол шупту инновация-дыр. Олар рыноктуң азарганчыг үлүүндө онаажып турар-даа болза, дыка хөй инновацияны чедишкынниң чажыды, ону үезинде камгалап алганы азы бараан демдектери болгаш технология патентизинге дүгжүп турар, а "шаап халдакчы" болгаш тускай угланышкынның рекламада (чарлалда) чугула керек.

Ынчангаш кезек үеде бистин бодаалдарывыска бичии чүүлдер керекке алдынмас апаар. Чижээлээрге, бок сугар бичии халтар, чүве бижирирге эптиг бичии саазыннар болгаш оон-даа өске чүүлдер. А ол бичии чүүлдер

үезинде база-ла инновация турганнар. Ол барааннарны бүдүрүп үндүрүп турган компаниялар база-ла муңгарып турганнар "продукциявысты чон садып алыр ирги бе?" деп.

Бир эвес чедишкын чок болур болза, компания хөй түнүг хөрөгизин чидирер апаар, а чедишкынниң болган таварылгада бодунуң орулгазын 10 катап көвүдөдир. Сайгарлырының кол угланышкыны янзы-бүрү болур, ооң оруу-биле хережел рынокту сайзыраар: кым инвесторларны болгаш хереглекчилерни бодунуң продукциязы-биле шынызыдыштар болдур, ол чижилгелиг демиселди ойнап алыр.

Амгы үеде Барыын таланың чурттарында бедик харысалгалыг төлевилелдерниң механизмин шингээди алыр талазы-биле тодаргай ажылдар чоруп турар: ол дээрге венчур инвестициязы (шенелде эгелээшкин) шенелдениң камгалалы, лизинг (ажыглалга дериг-херекселдерни бээри, үр хуусаалыг аренда) ипотекалыг чээли болгаш франчайзинг (бодунуң садыг марказын ажыгларының чөпшээрелин бир компаниядан өскезинге бээри). Ооң-биле чергелештир инновацияны ажыл-чорудулга-

- **Россияда 40 инновация төптөрү тургустунган, ооң иштинде Москвада, Зеленоградта, Екатеринбургта, Санкт-Петербургта.** Ында микро болгаш оптоэлектроника, продуктуларның программалары, прибор тудушкуну болгаш өске-даа чүүлдерниң бүдүрүлүшкүнү калбарган;
- **венчур фондулары, инновацияны болгаш инвестицияны тускайжыгтынган банкыларының четкизи калбарган;**
- **эртем ажыл-чорудулгазынга информация-технология, ачы-дуза чедирилгезиниң четкизи тургустунган;**
- **академиктиг, дээди өөредилге болгаш адырлар эртемнериниң интеграцияны боттандыраары идепкейлиг чоруп эгелээш, баштайгы эртем-өөредилге комплекстери тургустунган.**

Инновация политиказын харылап, ону Сибирьде башкарып турар төп "Сибирь дугуржулгазы" девискээрлер аразының ассоциациязы харылап турар. Олар РФ-тиң "Инновация ажыл-чорудулгазының дугайында" хойлу төлевилели баштай ажылдап кылганнарның бирээзи. "Сибирь дугуржулгазы" девискээрлер аразының ассоциациязының удуртулга чөвүлели ТР-ниң Чазааның адынче 2010 чылга чедир Сибирьниң экономикаг хөгжүлдезиниң стратегиязын боттандыраарыга кол хемчеглерге хамаарыштыр "Эртем-техниктиг политика болгаш инновация оруунуң хөгжүлдези" деп кезээнге боттарының саналын кириер талазы-биле дилегни чоруткан.

Тыва Республикага демейлешке инфраструктура керек, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институтунуң, көдээ ажыл-агыйның эр-

темын янзы-бүрү чадаларында күөседикчилерни аразында эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргай-биле аңгылаарын көөр "бодал—ажылды кылары — технология-интеллективлиг өңчүнүң камгалалы—сайгарлырынга таарымчалыг продукцияны бүдүрүшкүнүн калбартыры — рыноктуң чединмес байдалын ажыглаары — рынокка барааннар болгаш ачы-дуза чедирилгезин калбартыры". Төлевилелди ажылдап кылганнарның инвесторларның, компанияларның болгаш хереглекчилерниң бүгү эргезин көрдүнгөн хойлулар болгаш чижек-хойлу актылары-биле камгалаары.

Россия Федерациязынга хамаарыштыр алыр болза инновацияны ажыл-чорудулгазының бо чадазында хуу компанияларның хөй кези боттары коргунда турар болза, ондактыг шенелдени кылып, кызыгаарлыг өңчүнү салып турарлар, бюджеттиң болгаш хуу инвестицияны ролу кончуг эвээш. Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда инновация инфраструктуразының янзы-бүрү хевирлерин ажыктыг ажыглаары тургустунган болгаш бодун бадыйткаан:

тем-шинчилел институтунуң, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң болгаш Тываның күрүнө университетиниң эртем ажылдарын бурунгаар шимчедиринге деткимче болур. Инновацияны ажыл-чорудулгазын сайзырадыры (бойдустуң байлаан ажыгларына болгаш хостуг күш-ажыл курлавырынга хамаарыштыр) республиканың социал-экономикаг хөгжүлдезин сайзырадырыга болгаш өске девискээрлерниң деңгелинге ооң ат-алдарын көдүрери болур.

Үстүндө чугаалаан чүүлдерге хамаарыштыр демдеглээрим

Нийтизи-биле бо медээ хевирлиг материалдарга силерниң саналдарыңар болгаш бодаалдарыңар талазы-биле чамдык айтырылгар тургустунуп кээр болза, силерниң-биле бодаалдар солчурунга күөддиивисти илеретпишаан, силерниң шупту айтырыларыңарга харылаарыңарга белен бис.

Валерия МОНГУШ, ТР-ниң Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономикаг харылзаалар ямызының, инновация килдизиниң ажылдакчызы.

болза, 2002 чылдан эгелээш федералдыг төп чаңгыс аай, тускай угланышкынныг инновация политиказын чорудуп эгелээш. Орта хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның удуртулгазы республиканың социал-экономикаг хөгжүлдезин сайзырадыр болгаш ол угланышкын-биле перспективалыг айтырыларны шийтпирлеп эгелээш. Инновация айтырыларын шийтпирлээр күрүнө органы тургустунган — ТР-ниң Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономикаг харылзаалар ямызы.

ТР-ниң Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономикаг харылзаалар ямызы бир-ле дугаарында республиканың инновация политиказының күрүнө концепциязын ажылдап кылган, инновация ажыл-чорудулгазының талазы-биле күрүнө политиказының кол угланышкыннарын тодараткан болгаш салдынган сорулгаларны чедип алырының база ону боттандыраарының хемчеглерин ажылдап кылган. Ынчалза-даа ооң оруунда бергелер эвээш эвес. Чаңгыс күрүнө органы борта күш четпес. Инновация кижиниң амыдыралының колдуу бүгү адырларынга хамаарылгалыг болганда, инновацияны национал системазын тургузарда республиканың эрге-хоойлу болгаш күөседикчи эрге-чагырганың, өөредилге албан черлериниң бедик көдүрүлүшкүнүгү кады ажылдажылгазы-биле чорудары чугула. Борто күштүг өөредилге кампаниязы керек болгаш инновацияны ажыл-чорудулгазының талазы-биле семинарларны ажыл-чын коллективтерге эрттирер.

Инновация, инвестиция политиказының даштыкы-экономикаг харылзаалар ямызы кымнын ажылы чаа, чогадыкчы езубиле тургустунган-дыр, ол ведомстволарның болгаш организацияларның удуртукчуларын кады ажылдажылгаже кыйгырып турар. Республикага инновацияны инфраструктуразының тургустунганы-биле солун-даа, берге-даа ажыл бистин мурнусту. Тыва Республикага инновация конкурстарын доктаамал эрттирер. Инновацияны Бүгү-Россия делгелгелерин болгаш венчур ярмарказының киржикчилери-биле Тывага инновация-инвестиция төлевилелдерин тургузар. Ооң организаторларын болгаш ол хемчеглериниң киржикчилериниң бирээзи болур болунарза, силер бодунарның арга-шинээнерни бадыйтап, бодунарның төлевилелдериниң шингээди алырынга инвестицияны хаара тудуштар арга тургустунуп кээр болгаш оон ыңай инновацияны ажыл-чорудулгазы боттаныр.

Бистин планывыста республикага эң эки инновация төлевилелиниң конкурзуң чылдың-на эрттирерин көрүп турар. Кымның бодунуң белен ажылдары бардыр, олар киржир эргелиг. Конкурста ийи номинацияны тургускан: бүдүрүлгө адырынга болгаш ачы-дуза адырынга. Инновацияны авторларын болгаш төлевилелди ажылдап кылган кижилерни шаңгар.

**Тыва Республика — российжи
парлалгада**

«Ажыл-херээниң кижилери» Улуг-Хемниң эриктеринде

Ажыл-агыйжы кижилерге хамааржыр «Ажыл-херээниң элери XXI чүс чылда» деп Россияның аналитика сеткүүлү Новосибирскиде үнүп турар, май айда үнген номерин бистин республикада бооп турар болушкуннарга болгаш айтырылгала тураскааткан.

«Ажыл-херээниң кижилери» деп рубрикань адаанда ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак биле Юлия Данилованың беседазын парлаан. Республиканың эрткени төөгүлүг орукту анализтеп тура, Шериг-оол Дизиживич Россияның составынга Тываның бактаап киргени 60 чылдарның дургузунда дыка хей чүүлдерни чедип алганын, ынчалза-даа социал-экономикалык көргүзүглери ниити россия дөңнелден чыдып каары хевээр бооп турарын демдеглээн. «Бөгүнгү эң чугула сорулга болза девискээр экономиказының структуразын эде тургузары болур» деп, Чазак Даргазы демдеглээн. 2010 чылга чедир республиканың социал-экономикалык хөгжүлдесинин программаны тодарадып турар стратегия сорулга болза, бирги ээлгеде, Улуг-Хемниң суг оруун шингээдип алырының күсели-биле транспорт айтырыын шийттирлээри, даг-тывыш улеттүрүн экономиканың кол адыры кылдыр хуулдары, көдээ ажыл-агыйны болура-чогууру-биле хөгжүдүп тургаш, тус черниң чиг эдин болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузары болур. «Бүгү чуртка турум байдалды арттырган таварылгада бо сорулгаларны боттандыраарының барымдаалары бар» — деп, Шериг-оол Дизиживич бодалын илереткен.

«Сибирьде кризиске удур башкарылга» деп бөлүктө РФ-тиң Президентизиниң Сибирьниң федералдык округунда бүрүн эргелиг төлээзи В.И. Чернышевтуң, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерттиң, ТР-ниң Арбитраж судунун даргазы Л.К-Б. Маадының, ТР-ге саң-хөөнү экижидер болгаш буураашкыны болдурбас талазы-биле Россияның федералдык албанының девискээр органының удуртукчузу В.Т. Ховалыгның чүүлдерин парлаан, оларның шуптузун Тываның хөгжүлдесинин амгы үе-чадазының айтырылгала тураскааткан.

Тыва авторларның материалдарын бо хире хейнү сеткүүлге парлааны таварылга эвес. Бо чылдың апрель айның ортан үезинде ТР-ниң Чазак Даргазының чалаанын езууга республикага саң-хөөнү экижидер болгаш буураашкыны болдурбас талазы-биле федералдык албанының удуртукчузу Т.И. Трефилова чораан. Ооң киржилгези-биле Кызылга Сибирьниң федералдык округунга эртем-практиктик конференция бир дугаар эрткен. Ооң ажылынга республика бүдүрүлгелеринин удуртукчулары, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Хакасияны эртемденнери, федералдык органның удуртукчулары киришкен.

Кризиске удур башкарылганың улуг удуртукчуларының уккуражылышкынын Азия төвүнге эрттиргени таварылга эвес. Республикада бо талазы-биле

дуржулга бар, буураашкын чорудуун шийттирлээринин аргалары тывылган. Ооң чижээнге Кызылдың тууру заводун хамаарыштырып болур. Ону өрөзү дээш саткан соонда «Чурталга» деп КХН-ниң өңчүзү болу берген. Бүдүрүлгениң чаа ээзи ажылын чорудуп эгелээш, миллион хире рубльди чарыгдаш, шулуудан соонда 130 ажылчынны ажылдадып, шалын төлөп эгелей берген. Бо чылын барык 1,5 миллион тууйбуну бүдүргөн. Үндүрүг органның болгаш бюджеттен дашкаар фондурларже 2,1 миллион рубльди шилчиткен. Эрткен чылдың декабрдан 2003 чылдың март айга чедир капитал септелгени кылган, тууйбу кезер пресс-автоматты садып алган. Бо чылын коллектив 3 миллион тууйбуну бүдүрерин планнап турар. Тууйбуларның өртээ чиик, шынары бедик. Буураашкынга таварышкан бо бүдүрүлгө бут кырынга туруп ажылдап эгелээш, бюджетче болгаш оон дашкаар фондурларже 2002 чылда 17,9 миллион рубльди шилчиткен.

Буураашкынга хамаарышкан чаа Хоойлу болза кредиторлардан өрөлиг бүдүрүлгелерни камгалаарын хандыраарыңа угланган деп, Кызылга эрткен конференцияны кижикчилери демдеглээн. Кара өжегерээн буураар оралдажышкыннарның оруун дуглаар, саң-хөөнү быжыглаар, акшаландырышкынны хаара тудар.

Конференцияның түңнелин үндүрүп тура, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күөседип турар А.Брокерт мынча дээн:

— Бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалын экижидеринче угланган, бистин ажыл-агый удуртукчуларынга эргежок чугула айтырылгала турар бо конференция чогуур үезинде эрткен. Рынок мурнундагы угаан-бодалындан ам-даа чарылбаан кижилерниң бистин аравыста бары чажыт эвес болгай. Бистер бүдүрүлгелерниң херек кырында кылган продукцияларын барымдаалап, оларның ажылын үнөлөп турар бис. Ооң биле кады саң-хөө ажыл-чорудулгазын ковар анализтеп турар бис. Мооң ужурунда оларның ажыкты кандыгыл, продукцияның бот-үнези чежел, орулгалыг бе азы карылгалыг бе деп айтырылгала ковар анализтеп турар бис. Ажык чок ажылдаар КУБ-тар оон тыптып, буурап турар. Ооң чижээнге. Шойгу аттыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хамаарыштырып болур. Бир талазында, ол бүдүрүлгө чери тарааны хейнү бүдүрүп турза-даа, өрөзү эндерик, шалынны төлөвейн турар. Рынок үезинде ону эки деп санап болбас.

Бо болгаш өске-даа материалдарны ук сеткүүлдө хейнү парлаан. Тываны ол хире дөлгөм чырытканы дээш сеткүүлдүн ажылдакчыларына четтиришкынни илередири чөптүг.

С.ЮРЬЕВ.

ТҮҢНЭЛ ОЮНДА

Июнь 22-де «Хуреш» стадионунга ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналы дээш 18-20 харлыг оолдар аразына «Хөм бөмбүк» деп бут бөмбүүнге маргылдааның түңнел оюну болган.

Маргылдаага Ак-Довурактын 3 дугаар школазының болгаш Туран хоорайның чыынды командазы шылгарап үнгеш, 1-2-ги чер дээш ойнаан. Оюн адалталып турар өйде сан дең-дең, 1:1 турда, туранчылар база бир санны кииргеш, арыг тиилелгени чедип алган.

Маргылдааның шаңналдар тыпсыр байырлык кезээнде динмиттиг, сүрлүг спортчу марш аялгазының үделгези-биле бот-боттарындан ылгалып турар кызыл, көк, көк-шокар спортчу формаларлыг тиилекчилер үнүп, чыскаалыпты. 1 дугаар эртип турар бо маргылдаага эң эки халдакчы атка Ай-Демир Чылбак-оол (Ак-Довурак), эң эки камгалакчыларга Виталий Прешняков (Туран), Айдың Ооржак (Барыш-Хемчик), эң эки вратарьга Айдың Ламажык (Ак-Довурак) төлөпиг болган. Командаларын эки белегкээн тренер башкылар — республикада спорттун футбол хевиринге хоочун, «Автомобилист» футбол клубунун президентизи А.А. Сараскинге, О.Ч. Ооржакка, Л.Х. Хомушуга тускай шаңналдарны тывыскан.

4 хүн үргүлчүлээн оюнун түңнелинде 3-кү черни алган Барыш-Хемчик кожунун командазына дипломнар, хүлер медальдар болгаш өртектиг белектерни тывыскан (бо-ла оолдар май айда оон бичии бөлүкке болган маргылдаага чемпионнаан). 2-ги черни ак-довуракчылар ап, дипломнар, мөңгүн медальдар, белектер биле шаңнатканнар.

1985-1987 чылда төрүттүнген оолдар аразына маргылдааның чемпионнары—Туран хоорайның чыынды командазына тускай езулалдың кубогу, кезигүн бүрүзүнге база тренерге алдын медальдар, дипломнар болгаш 15 муң рубльди (500 долларны) ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак тывыскан.

Арыннарында аас-кежиктиң хүлүмзүрүү чайнаан, акшалыг ишкир чагаа хаптарын өрү көдүрүп, өөрүшкүзүн үлежиксээн чемпионнар: «Тиилелгени чедип алыры берге болду бе?» — дээн айтырымыга: «Чүгле бодундан хамааржыр, сонургал, күзел, чүткүл херек, тренировкалар болза, тиилелге чүге турбазыл» — деп харыларны бердилер. «А акшаңар-биле чүнү канчаар силер?» — деп айтырылга оолдарның хей кезии: «Авамга, ада-иемге чедиреп бээр мен, өөредилге черинче дужаар мен» — деп харыладьлар.

Ш.Д. Ооржак маргылдааның

Бут бөмбүү

киржикчилеринге, тиилекчилерге, башкыларга бодунун болгаш ТР-ниң Чазаның мурнундан маргылдааның доозулаганы-биле холбаштыр байыр чедирген. Республикада 90 ажыг школалардан 9 команда киришкенин, чамдык командаларны кожуннар, өөредилге килдистери тускай форма, бутсы идиктер, чурттаарына таарымчалыг байдал тургуспаанын демдеглээн. Ол ышкаш школачылар аразына 3 бөлүкке эгелээн бут бөмбүүнге маргылдааларның дараазында чылдарда шаңналдарын моон-даа көдүрер дугайында чугаалааш, спортчуларга чедеишкынни күзээн.

А.А. Сараскин база өске-даа тренер башкылар кожуннардан командалар, ылаңгыя Бай-Тайганың шыырак спортчулары кээп шыдаваанын харадап чугаалааннар.

Маргылдаага, маргышка тиилелге турбаза-даа, киржилге, адааннажылга спортчуларга мергежилни бедидеринин кол аргазы болур дээрзи билдингир. Бир дугаар эртип турар бо маргылдаа дараазында чылдарда республикада хүреш, волейбол дээн чижектиг спорттун хевирлеринге маргылдаалар ышкаш бут бөмбүүнүң езулууг байырлалынче шилчип, бодунче хей киржикчилер, деткичилер, аарыкчыларны хаара тудуп, сайзыралын алыр дээрзинге бүзүрөл бар.

Чойганмаа САТ.

Хууда бодал

ОРУС ДЫЛДЫ БОКТАЛДЫРБАС

Орус дыл дээрге, дөлөгейде эң-не нептеренгей болгаш алдаржаан дылдарның бирээзи. Делегейин ийги дайынының ертүн кызыккан немец-фашисттиг кол херектеннерни шийткен Нюрнбергтиң делегей трибуназына ажыглап келген дылдар дээрге, англи, немец, орус, француз дылдар болган. Амгы үеде Каттышкан Национал Организациязының, ооң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кол дылдарының бирээзи база орус дыл болгай. Ынчангаш орус дылды бүгү делегейде бедибиле үнөлөп, хүндүлөп турар.

Орус дылды бокталдырбас, арыг-силиг болдурар, улам-на сайзыраңгайжыдар дээш демиселди Россияның дыл эртемденнери болгаш албан-дужалдыг кижилери сөөлгү чылдарда шийттирлиг чорудуп келген. Ол дээрге таварылга эвес. Совет Эвилели дүшкен соонда, Россия болгаш ооң девискээрлеринге, автономнуг республикаларына, оларның аразында Тывага даштыкы сестерни билир азы билбес-даа бол, калбаа-биле ажыглап турар апарган. Ооң түңнелинде орус дылды, а ол ышкаш республикаларның национал дылдарын бокталдырып эгелээни чажыт эвес.

Россияның улустарынын орус болгаш өске-даа дылдарында мындыг таарымча чок байдалды барымдаалап көргөш, Россия Федерациязының Күрүне Думазы 2002 чылдың төңчүзүндө тускай Хоойлу төлөвилелин ийги номчулгазы-биле хүлээп алганы «Аргументы и факты» солунунун 2002 чылдың декабрда үнген номеринин (№51) 5-ки арнында дыңнадып парлаан. Ук Хоойлунун албан езузу-биле ады:

«Россия Федерациязының күрүне дылы болур орус дылдың дугайында». Ол Хоойлуну Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелинге сайгарып көргөш, хүлээп алыр болза, РФ-тиң Президентизи аңаа ат салыр. Бир эвес РФ-тиң күрүне Баштыңы ат салып каар болза, ол Хоойлу күштүг болуп эгелээр.

Ук Хоойлуа айтыканын барымдаалап көөрге, арыг орус дылды эрге-чагырганың бүгү органны, оларның аразында Күрүне Думазы боду ажылчорудулгазына черле албан-биле ажыглаар ужурлуг. Орус дылда бүгү-ниити ажылтаттынып турар сестер бар турбуже, күрүне дылы болур орус дылды бокталдырып, даштыкы сестерни, а ол ышкаш кончуттунган сестерни ажыглап турарын РФ-тиң Күрүне Думазының хей депутаттары буруу шапкан. А ол ышкаш Күрүне Думазының даргазы Г.Селезневту моон соңгаар Думаның «спикери» деп адаары чаа Хоойлууга дүшпес болур. Күрүне дылын — орус дылды бокталдырып, даштыкы сестерни азы кончуттунган сестерни ажыглааны дээш, чамдык ыңдыг депутаттарны күш-ажыл телевириинин адаккы 5 хемчээли-биле деңнежир түңге торгаарын ажылчын бөлүктүң даргазы депутат Алексей Алексеев саналдаан.

Орус дылды моон соңгаар бокталдырбас, арыг-силиг болдурар дугайында Россияның Күрүне Думазы, ооң депутаттары сагыш салып, тускай Хоойлуну хүлээп алган-дыр. А Тыва Республиканың күрүне дылдарының бирээзи болур тыва дылды бокталдырбас, ону шин ажыглаар, тодаргайлаарга, шин

чугаалаар, бижиир дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Улуг Хуралының адаккы болгаш үстүкү палаталарының депутаттары шынгыгы көдүрер үе ам келген деп бодаар мен. Ынчангаш Тыва Республиканың күрүне дылдарының дугайында ТР-ниң чаа хоойлу төлөвилелин ажылдап кылырын, хүлээп алырын ТР-ниң Улуг Хуралының бүгү депутаттарына саналдап тур мен.

Дээди эртемниг болгаш бедик албан-дужалдыг тыва чамдык ажылдакчылар безин төрөөн дылын эки билбес, харын тыва дылды шын эвес чугаалап база бижип, ону бокталдырып турары чажыт эвес болгай. Чижээ, тыва дылда очулгазы бар сестерни орузу азы даштыкызы хевээр ажыглап турары сөөлгү үеде улам-на көвүдээн. **Регионнар** — девискээрлер, **процент** — хуу, **уро**к — кичээл, **экзамен** — шылгалда деп сестерни эвээш эвес кижии радиога, телевидениеге, а ол ышкаш солуннарга хевээр ажыглап, тыва дылды бокталдырып турарын таарымчалыг деп санап болбас. Кожан телевидениеге, радиога, хуралдарга чүве чугаалаарда, боттарының чугаазының культуразын сагынас чамдык кижилерге хамаарыштыр негелдени күштелдирери эргежок чугула. «Рынок харылзаалары калбарган» деп чылдак-биле даштыкы сестерни хуралдарга, чарлалдарга калбаа-биле Кызыл хоорайда нептередип турарына бодум хуумда таарзынмайн турар мен. Даштыкы дылдарның мурнунга сөгүрүү болгаш хоолургаар чамдык тыва кижилерниң бары хомуданчыг-дыр.

Алексей ДУТЕРЖАА,
хоочун журналист.

ЮРИСТИК ХАРЫЖЫЛАРЫ

КАМГАЛАДЫЛГА

Автомашина ээлери ыяап-ла камгаладылганы төлөп эгелээр болгай. Кым, каш акша төлээр апаар ирги?
 Автотранспортка камгаладылга болгаш тарифтер дүрүмүн Чазак бадьлаан болгаш бо чылдың июль 1-ден эгелеп күштүг болур. Камгаладылганы төлээр байдал мындыг: бир чылда бааза төлевир 1980 рубль болур, хууда машиналыг кижилерге девискээр коэффициентин тургускан, чижээ, Воронежке болгаш Брянскиге коэффициентин 1,3, Москвага — 2, ыракта турар черлерге, ооң ишинде Тывага — 0,4 болур. Чолаачылаан хуусаазы 2 чылдан эвээш болур болза, коэффициент 1,3 болур. Машинаның моторунун күжүн барымдаалаар.
 Моон алгаш көөрге, джип машинаның ээзи 400 доллар хире, 08 маркалыг машина ээлери, адак дизе-ле, 128 долларны төлээр. Эң чийк камгаладылгалыг машина — «Ока», ооң көдээ черлерде ээлери 13 доллар төлээр. Камгаладылга кылдыртпаан кижилерни 2004 чылдың январь 1-ден торгап эгелээр.

ШЫГЖАМЫРЫМ ХУУЗУ КАЙДАЛ?

1993 чылда Ажаалга банкызынга уруум оглунга 10 чыл хуусаалыг шыгжамыр кылдырткан мен. Уйнуумнун өөрениринге акша херек апаар дээш кылдырткан мен. Банк шыгжамырның (чылда) 80 хуузу төлээр деп азаан чүве. Ам кээп чүгле 16 хуузу төлээр болду. Шын чоор бе?
 90 чылдарның ортан үезинде Россияның Ажаалга банкылары (өске банкылар база) шыгжамырларны керээ езугаар хүлээп алгаш, шыгжамырларның төлээр хуузу чангыс талалыг өскертип турган. Ындыг чорук ол үениң хоойлузунга дүгжүп турган.
 Ынчалза-даа Ажаалга банкызы 1999 чылдың февраль 24-тен эгелээш, дүрген шыгжамырларга доктааткан хуузу кириген. Уругларга тускай сорулгалыг программага немей төлээр хуузу 1997 чылдың август 25-тен бээр өскерилбээн — 16 хуу бооп арткан. Юристерниң бодалын езугаар алырга, банк албан черлери азаан сөзүңгө ээ болур уjurлуг бооп турар, ынчалза-даа ону суд тодарадыр.

ЧИИГЕЛДЕЛЕР

Школага 25 чыл ажылдап келдим. Башкылар пенсия назыны четкиже чийгелделиг пенсия алыр уjurлуг. Ону меңээ бээринден ойталады. Уруум ажаап олурганым дээш шөлээмни чийгелделиг стажка кирибес деп доктаал үнген дээр чүве-дир. Чөптүг чоор бе?
 2002 чылдың июль айда Чазактын № 516 доктаалы үнген. Ол доктаалдан ап көөрге, хуусаа бетинде күш-ажылчы пенсия алырының ажыл стажынга күш-ажыл кылыр аргазын түр чидирген үени, төлевирлиг шөлээ үезин болгаш иштелген соонда декрет шөлээзиниң база божурунун үезин кириген (божурунга чедир 70 хүн, божаан соонда 70 хүн). Бүдүн чартык хар чедир уругну ажаап олурганы дээш үени (шөлээни) төлевес болгаш чийгелделиг стажка кирибес.
 (Парлалгадан белеткээн).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Тожу кожуунун Адыр-Кежиг суурда чурттап чоруур акывыс **Дадар-оол Ховалыгович ДОМБАА** бо хүннерде 60 харлаан. Ол бүгү назынында совхозка трактористеп, чолаачылап ажылдап келген. Ооң буянныг, кижизиг аажы-чаңын, ак сеткилдин кижичоргаарал-биле чугаалап болур. 3 уругнуң, 7 уйнуктуң ынак адазы, кырган-ачазы.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр акывыска каң дег кадыкшылды, аас-кежин, узун назынын, аравыска ам-даа орук изеп, үлегер бооп чурттаарын күзедивис.

Чеди-Хөл кожуунун **Ак-Тал суурда угбазы, хөй санныг думалары.**

Шеригден байыр чедирнишкени

Ыракта дагыг Тываның бир булуну Чыраа-Бажы сумузуңда чурттап чоруур мээң эргим кижилерим: ынак авам **Валентина Хуналдаевна Ондарны**, кырган-ачам **Хуналдай Мунзукович Кууларның** чоокта чаа төрүттүнген хүннери болуп эрткен.

Бистиң ынак ававыс — беш ажи-төлүн кижизидип, эртем-билиг чедирип чоруур бөдүүн ие.

Авамга, кырган-ачамга каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, чырык чер кырында бар-ла чараш чүүлдерни сеткилим ханызыңдан күзеп олур мен.

Артыш ОНДАР.

Сахалин облазы, Кунашир ортулук.

***

Бистиң шериг албаны эрттирип турар ортулуувус дугайында силерге сонургадып көрейн.

Кунашир ортулуктуң узуну 123 км, дооразы 30 км, чамдык кызы черлерде 4 км. Ында 4 вулкан бар. Япония-биле бистиң аравыс 12 км. Шериг кезээнде 350 кижичор бар. Оларның аразында кандыг-даа азы-сөөктүң оолдары бар.

Солун арнын таварыштыр ада-иевиске, эш-өөрүвүске, тыва чонууска сеткиливис ханызыңдан изиг байыр чедирип олур бис. Ол ышкаш «Шын» солунуус улам-на сайзырап, чырыкче үнүп чоруур күзедивис.

Тываның 9 кожуундан Сахалин облазының Кунашир ортулукта шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар оолдарның мурнундан **Шолбан ОЮН** (Таңды кожуун).

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотозюду.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң дунмавыс **Анатолий Иванович ТАГБАНЫ** сөөлгү орукче үдежип, аар-берге качыгдалысты деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген ажылдап турарым ТГШИ-ниң коллективинге, чангысклассчыларымга, төрелдеривиске чүрээмниң ханызыңдан четтиргенимни “Шын” солунну дамчыштыр илереттим.

ЧҮЛЬДҮМ Д.И.

***

Дерзии өлүрүкчүлөрний хирлиг холдарыңдан өлген Надежда (19 харлыг), Лариса (15 харлыг), Буян (12 харлыг) Ховалыгларны хөөржүдерин организаастаарыңга дуза чедирген Ак-Довурак хоорай чагыргазыңга, хоорай чагыргазының даргазы Владимир Сагаанович Монгушка, Тыва Республиканың Чазаның Ак-Довурак хоорайда девискээр эргелелиниң удуртукчузу А.А. Сатка, Ак-Довурактын организациялар болгаш албан черлериниң удуртукчуларыңга, бүгү чонууска четтиргенивисти илереттивис.

ТӨРЕЛДЕРИ.

Бай-Тайга кожуунун кедээ ажил-агый эргелели «Бай-Тал» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге үр чылдарда бухгалтерлеп ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуну **Совет Салчакович ЧОЙГАЛДЫН** хенертен мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

КОНКУРСТАРГА КИРЖИРИНЧЕ ЧАЛАДЫВЫС

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы аш-чем садып алырының, хөмүр-даш болгаш дизель одаар чүүлү, үс садып чедирериниң КОНКУРСТАРЫН ЧАРЛАП ТУР.

1. АШ-ЧЕМ САДЫП АЛЫР КОНКУРС:
 Конкурс ажык болур.
 Почта адреси: 660020, Мугур-Аксы суур, Саны-Шири кудумчузу, 46. Телефон 4-68. Кызылда телефон рація 5-10-33.
 Аш-чем продуктуларын конкурс докуменителерин езугаар саткаш, чедирер.

Телевирниң негелдези: өртээниң 30 хуузу баш удур төлээр. Продуктуларны Мөңгүн-Тайга кожуунун бюджет албан черлеринге чедирер.

Продуктуларны чедирер хуусаазы 2003 чылдың июль ай (бюджет албан черлери-биле дугурушкан график езугаар).

Конкурс докуменителерин альрының чурумун болгаш черин ТР-ниң Күрүне чагыгларын эргелеп-башкарар ямыга, телевирни кылган соонда, тодарадыр.

Докуменителер алыр **телевирниң хемчээли** 400 рубль. Конкурса киржир чагыгларны ТР-ниң Чазак Бажыңының 1 кадында № 110, 111 кабинеттерге кириер.

Конкурс докуменителерин июль айда берип эгелээр. Конкурса киржир чагыгларны 2003 чылдың июль 7-ден 14-ке чедир үеде тус черни-биле 9 шапка чедир хүлээп алыр.

Конкурса киржир чагыглар кириген чагаа хаптарын ТР-ниң Чазак Бажыңының 1 кадында хуралдаар залга ажыдып чазар.

Конкурса киржир чагаа хаптарын 2003 чылдың июль 11-де тус черни-биле 10 шапка чазар.

2. Мөңгүн-Тайга кожуунга хөмүр-даш чедирериниң хуусаазы 2003 чылдың үшкү кварталы.

3. Мөңгүн-Тайга кожуунга дизель одаар чүүлү болгаш үс чедирериниң хуусаазы 2003 чылдың июль айдан 2004 чылдың июль айга чедир.

Кожуун хереглелинге продукциялар, хөмүр-даш, дизель одаар чүүлү болгаш үс садып чедирер конкурса киржиринче бүгү күзедиглерни чаладывис.

МӨНГҮН-ТАЙГА КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

ШЫН

e-mail: shyn@tuvu.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7949. Чагыг 72.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганың чоруулганыңа контроль болгаш бүрүткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөметиниң типографиязыңга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылгалы дээш авторлар боттары харыылаар.